SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 43 — 1978
ČÍSLO 1

Ábel Kráľ

KATEGÓRIE JEDNOTLIVÉHO A VŠEOBECNÉHO A VZŤAH FONETIKY, FONOLÓGIE A ORTOEPIE

I.

1. V našej literatúre jestvujú najmenej dva zreteľne odlišné pohľady na hlásku. Je to tradičné chápanie, že hlásky sú všeobecniny (Dvončová — Jenča — Kráľ, 1969, s. 46 n.), a chápanie, že sú to jednotliviny (Pauliny, 1968, s. 11 n.).

Vo svetovej lingvistickej literatúre sa zriedkavejšie používajú termíny, ktoré by sa bez ťažkostí mohli preložiť slovom „hláska". Veľmi často sa používajú označenia „zvuk reči", „zvuk" v ruštine (Artemov), „speech sound", „sound", „language sounds" v angličtine (Jones, Deneen, Flanagan, Denes — Pinson), „Laut" a „Sprachlaut" v nemčine (E. Zwirner, von Essen, Handbuch der Linguistik).

V nemeckom lingvistickom slovníku sa uvádza, že termín „Laut" nie je lingvisticky definovaný (Handbuch der Linguistik, 1975, s. 248). Podľa D. Abercrombieho (1967, s. 38—39) lepšie je zasa vyhýbať sa termínu „speech sounds" preto, lebo segmenty slabiky sa skôr analyzujú a opisujú ako procesy, v ktorých tieto zvuky vznikajú, než ako samy zvuky.

V zahraničnej literatúre sa veľmi často vychádza z terminológie *fonéma — variant, fonéma — alofón — fón.* Jestvuje a rozpracúva sa aj iná (podrobnejšia) klasifikácia a terminológia (Hammarström, 1966; Jones, 1932; Kráľ, 1969).

2. U nás sa pojem a termín „hláska" zaužíval. Štúdium literatúry ukazuje, že sa ním označuje všeobecnina.

M. Romportl (1973, s. 40) doslova píše: „Již sám pojem hláska je zobecněním, je charakterizován rysy, kterými se vyznačuje množina všech vyslovení hlásky v mluvených projevech v daném jazyce (popř. i v různých jazycích)." Aj z textu Slovenskej gramatiky vychodí, že hláska je typová jednotka (hovorí sa napr. o normálne vyslovovanom *r* a o tzv. ráčkovacom *r*) atď. (Pauliny — Ružička — Štolc, 1968, s. 14).

3. Dôležité je, že aj inventár hlások oproti inventáru foném sa podľa našej literatúry odlišuje. Napr. v Slovenskej gramatike sa alveolárne *n* a velárne *[ŋ]* hodnotia ako dve osobitné hlásky. Aj E. Pauliny pokladá slovenské *[ŋ]* za hlásku, nie za „variant", resp. za iný typ variácie (Pauliny, 1968, s. 20, 23; 1975/76, s. 56).

Zo starších českých lingvistov *[n]* a *[ŋ]* takto hodnotí V. Mathesius (1948, s. 31). M. Romportl (1973, s. 40) ich tiež na jednom mieste pokladá za dve hlásky, no inde (s. 84, pod. s. 99) zasa píše, že nosová velárna spoluhláska je v češtine iba pozičný odtieň alveolárneho *n* a fonologický variant fonémy *(n)*. Podľa neho aj tzv. otvorené a zatvorené české *e* možno pokladať za jednu hlásku, ktorá má dva odtiene (s. 41, 56). Pojem hláskového odtieňa pochádza asi od B. Hálu (1967, s. 27–28).

Ukazuje sa, že fonetické a fonologické pohľady sa často prelínajú a vedú k nerovnakým hodnoteniam vzťahov medzi jednotkami tej istej roviny. Tento vecný a metodologický nedostatok súvisí s určitou nejasnosťou vzťahov fonetiky a fonológie, ich predmetu a kompetencie.

4. Pojem hlásky sa vlastne nikdy nechápal dôsledne vo význame „jedinečný a neopakovateľný signálový (zvukový) jav". Ak sa napr. hovorí, že „v slovenskom jazykovom vedomí sa hláska *[ŋ]* vníma ako *n* so zubodásnovým záverom" (Pauliny, 1975/76, s. 56; v Atlase slovenských hlások sa odôvodňuje termín „ďasnová", resp. „predoďasnová" hláska), myslí sa na *n* vôbec, na všeobecninu, ktorá sa vyskytuje v slovenčine a jestvuje vo vedomí nositeľov spisovnej slovenčiny, nielen v mojom vedomí a práve iba teraz.

5. Striktné určenie hlásky ako jedinečného a neopakovateľného javu vzniká pod tlakom určitej fonologickej teórie. Je to teória, ktorá proklamovala fonetiku za nelingvistickú disciplínu (Trubeckoj), odtrhávala fonológiu ako nezávislú disciplínu od fonetiky (Fischerová-Jörgensenová, 1975, s. 22), hoci jej terminológia bola a je fonetická. Táto teória nepripúšťa možnosť, že by sa vo fonetickom bádaní mohlo pracovať aj so všeobecninami. A keďže hláska nie je pojem fonologický, lež fonetický, vyšlo z toho, že je to (iba) jednotlivina. Pravda, vec sa nedomyslela, lebo potom by sa buď musela fonetika kvalifikovať ako nevedecká disciplína, buď by sa muselo vychádzať z predpokladu, že jestvujú vedecké disciplíny, ktoré nepracujú so všeobecninami, a že je vôbec možná veda bez abstrakcie a systémového hodnotenia javov. (Ako je známe, o niektorých aspektoch tohto problému sa diskutovalo už v začiatkoch Pražskej školy; porov. Trubeckoj, 1967, s. 15.)

Argumentuje sa takto: „Vo fonetickom výskume nazývame hláskou jedinečný a neopakovateľný zvukový jav .... Je síce pravda, že aj fonetika sa usiluje o zovšeobecnenie jedinečných poznatkov, napr. slovenská fonetika sa usiluje z jedinečných poznatkov o jednotlivých artikuláciách zovšeobecniť charakteristickú artikuláciu *b* a pri tomto abstraktnom zovšeobecnení hovorí o hláske *b*. Ale presne hovoriac nejde tu už o hlásku *b*, ale o typ hlásky *b*, o zovšeobecnenie tých charakteristík, ktoré sú pri všetkých artikuláciách, resp. pri ich prevažnej väčšine pre zvuk *b* typické. Fonetika si tu už vypomáha jazykovými kritériami ... Pri takomto hodnotení hlásky ako typu, ako všeobecného reprezentanta istého konkrétneho zvuku nepostupujeme fonetickými metódami. Je teda aj celkom pochopiteľné, že

ani predmetom nášho skúmania nie sú už hlásky, t. j. prírodné, jedinečné, merateľné a pozorovateľné zvuky, ktoré istý človek v istej chvíli vyslovuje, ale zovšeobecnené abstrakcie týchto zvukov, ktoré žijú v jazykovom povedomí všetkých príslušníkov istého jazyka... Také zovšeobecnené abstrakcie zvukov, ktoré žijú v jazykovom povedomí všetkých príslušníkov istého jazyka, sa nazývajú fonémami" (Pauliny, 1968, s. 11—13).

II.

1. Pravda je, že fonetika vychádza (a vždy vychádzala) z pozorovania a štúdia fyzických faktov rečovej komunikácie. Študovala najmä generovanie rečového signálu a jeho akustickú štruktúru. Dnes vo väčšom rozsahu študuje aj otázky jeho sluchového spracúvania.

Fonetik má pred sebou ako objekt pozorovania jedinečné javy, no tieto javy sa dnes vo fonetike nepokladajú za dajaké nezávislé objekty oddelené od všetkého ostatného i navzájom od seba, lež za objekty patriace k určitému systému, a to azda k tzv. druhotnému materiálnemu systému (Solncev, 1971), a vyskytujúce sa v určitých triedach. Fonetik sa usiluje vidieť ich ako „predmetovo-systémové" javy, takže aj východiskom bádania (rovnako je to v iných vedách) nie sú „rôznorodé zmyslovo vnímateľné „indivíduá", ale určitý celok, určitý systém javov" (porov. Dejiny marxistickej dialektiky [ďalej Dejiny], 1973, s. 226) a zmyslom činnosti fonetika „nie je množina ani rozmanitosť, ale jednota v rozmanitosti" (Dejiny, 1973, s. 227), lebo „všetky vedecké problémy sú vlastne problémy opisovania a skúmania systému a zaraďovania do systému" (Filkorn, 1960, s. 47) a každá vedecká disciplína si kladie za úlohu skúmať systémové objekty (Krupa, 1947, s. 12). Vo fonetike sa tiež musí prejaviť dajaká „prvotná hypotéza" (o pojme pozri Filkorn, 1960, s. 82) a postupuje sa v nej vlastne tiež „od abstraktnej všeobecnosti predstavy ku konkrétnej všeobecnosti (to znamená k jednote určení) pojmu" (Dejiny, 1973, s. 240), napr. hlásky, pričom cesta, po ktorej za týmto cieľom fonetika ide, je vyznačená jedinečnými objektmi. (V citovanej literatúre sa o týchto otázkach hovorí vo všeobecnosti, no výroky sú v plnom rozsahu platné aj vo fonetike.)

Aký zmysel by aj malo, keby sme videli iba jedinečné a keby sme sa nepokúšali vidieť v ňom súčasne všeobecné, keby sme jedinečné nevideli ako „predmetovo-systémové" v súhlase s Marxovou tézou, že je to dialektická jednota abstraktného a konkrétneho (Dejiny, 1973, s. 225). Fonetika síce pozoruje jednotlivé, rozmanité, no predpokladá jednotu v rozmanitosti už preto, že toto jednotlivé vyberá zo systému fungovania komunikácie zvukovou rečou, kde jednotlivé vždy má určitú a ustálenú funkciu, teda aj tvar. Táto funkcia je pre fonetiku kritériom na zaradenie (klasifikáciu)

jednotlivého v dobrej zhode s dennou skúsenosťou účastníkov komunikácie s rečovým signálom, no aj v súhlase s lingvistickou teóriou.

2. Dnešná fonetika (a tak je to už dávnejšie) neprehliada ani skutočnosť, že jej predmet má okrem fyzickej určenosti (predmetnej skutočnosti) aj sociálnu určenosť a sociálnu systémovosť. Skúma ho v prirodzených hraniciach tejto systémovosti: prihliada na to, ako skúmané elementy v jazyku (t. j. sociálne) fungujú, akú funkciu plnia a ako sa hodnotia, k akému jazykovému systému sa vzťahujú. E. Zwirner nebol r. 1939 ďaleko od pravdy, keď tvrdil, že fonetický opis predpokladá fonologickú klasifikáciu a že je teda nedorozumenie, ak sa fonetika a fonológia pokladajú za rozličné disciplíny (Zwirner, 1968; porov. aj Fischerová-Jörgensenová, 1975, s. 22). Metódy merania nútia fonetiku postupovať indukčne, no nie s vylúčením dedukcie. Svedčí o tom práve aj fonetický pojem hlásky a spôsob najelementárnejšej analýzy, t. j. spôsob prvého segmentovania rečového signálu. V tomto kontexte treba vidieť aj môj výrok, že „zvukový signál reči nie je bez tohto princípu [t. j. fonologického] adekvátne jazykovo analyzovateľný" (Dvončová — Jenča — Kráľ, 1969, s. 49).

A pretože fonetika nemôže zmerať a analyzovať všetky elementy („realizácie") vo všetkých signáloch, postupuje aj tak, že používa metódy reprezentatívneho výberu a elementy tohto výberu analyzuje z hľadiska zhody, diferencie, priemeru, štandardnej odchýlky, rozptylu atď. Tak môže určiť aj jeden moment konkrétneho — abstraktné (Dejiny, 1973, s. 222). Pravda, určuje ho tiež foneticky, v termínoch fyziologicko-anatomických alebo akustických a argumentuje aparátom tzv. exaktných vied. Aj úroveň abstrakcií je takáto. To je špecificky fonetické.

Na túto rovinu sa vo fonetike vzťahuje pojem hlásky. A je to rovina, ktorá je lingvistike dostupná práve cez fonetiku, nie fonológiu. Preto je zbytočné úsilie vytlačiť z nej fonetiku.

3. Za špecificky fonetické možno pokladať aj to, že vo fonetickom bádaní sa neposúvali do centra pozornosti otázky stavby jazykového systému, najmä otázky štruktúry, z hľadiska spôsobu ich fungovania pri prechode počúvajúceho k myšlienkovým obsahom a pri prechode hovoriaceho od nich. To sa v určitom období stalo predmetom novej disciplíny — fonológie, ktorá zhrnula určité poznatky a rozpracovala metódu ďalšieho (iného) systémového hodnotenia (fonetických) faktov.

Rozdiel medzi fonetikou a fonológiou by sa dal určiť tak, že predmetom prvej sú javy fyzické ako sociálne kvality prvého stupňa alebo ako druhotný materiálny systém (vlastnosti hlások a ich radov), predmetom druhej zasa tie javy sociálnej kvality druhého stupňa (o pojmoch porov. Dejiny, 1973, s. 144 n.), ktoré sa objavujú práve pri spájaní myšlienkových

obsahov s ich jazykovými nosičmi (lingvistická funkcia). Odráža sa v tom rozličná funkcia fonetických a fonologických jednotiek.

4. Fonetika už dávnejšie ráta aj s tým, že javy, ktoré skúma, sú fyzicky omnoho bohatšie, než to vychodí z ich používania v spoločnosti (nadbytočnosť fonetickej informácie). Vie, že systémovo sa nevyužívajú všetky signálové vlastnosti (porov. Kráľ, 1974, s. 130).

Človek totiž pri používaní predmetov objektívnej skutočnosti nemusí hmotu „vyčerpať" — nemusí (a nemôže) v jednom systéme využiť celé bohatstvo predmetu a jeho príslušnosť k mnohým iným systémom. To nie je, ako vieme, iba jeho obmedzenie, ale aj prednosť, lebo objektívnu skutočnosť poznáme tak, že v nej od mnohého odhliadame (abstrahujeme) a objavujeme systémy. Umožňuje nám to obsiahnuť aj nevyčerpané.

Odlíšenie substancie a sociálnej kvality, prvého a druhotného materiálneho systému, a (alebo) rozlišovanie dvoch stupňov sociálnej kvality (t. j. viacerých systémov, resp. systémov a podsystémov, a viacerých stupňov abstrakcie) v jedinej celistvej veci je dôležité z hľadiska možnosti jej všestrannej analýzy a z hľadiska možností vidieť a chápať i jej pohyb a dynamiku, jej vývoj. Tu sa ukazuje možnosť odhaľovať dialektiku ich vzájomného pôsobenia (Dejiny, 1973, s. 147) a študovať javy nielen štruktúrne, ale aj geneticky — ako vyvíjajúce sa celky (tamtiež), ako celky vnútorne dynamické. Všeobecnou tendenciou vedy je totiž prechod od statiky „k čím adekvátnejšiemu vyjadrovaniu pohybu, dynamiky" (Filkorn, 1960, s. 71).

5. Do tejto koncepcie sa dobre dá zaradiť i moderná fonetika i fonológia. V nej, pravdaže, niet miesta na diskusie, či si jedna alebo druhá niečím vypomáha a či si vôbec vypomáha. „Každá vedecká disciplína je pomocná, ..., ale každá je aj hlavná" (Filkorn, 1960, s. 88). Fonetika sa dodnes vyvíjala tak, že osobitným súborom metód študovala materiálnu stránku sociálnych kvalít prvého stupňa (druhotný materiálny systém) s ohľadom na ich fungovanie na druhom stupni. Bolo by zbytočné pokúšať sa to popierať. Preto (okrem iného) je tiež odôvodnené zaradenie fonetiky medzi lingvistické disciplíny. (Inými argumentáciami som to dokazoval v knižke, ktorú som už citoval.) Za metodologicky užitočnejšiu by som pokladal diskusiu, či tieto dve disciplíny netreba spojiť tesnejšie ako doteraz (a najmä u nás). Veľmi dobré formálne východisko ponúka známy návrh, že by sa vlastne mohlo hovoriť o jedinej disciplíne, študujúcej signálovú stránku rečovej komunikácie zo signálového a funkčného hľadiska. Bola by to signálová a funkčná fonetika.

Fonológiu označil za funkčnú fonetiku napr. A. Martinet. Toto označenie prijal neskoršie aj R. Jakobson (Fischerová-Jörgensenová, 1975, s. 23).

Nazdávam sa, že aj v tom sa manifestuje prehĺbenie pohľadu na vlastné fonologické fakty a súčasne odklon od čistej klasifikačnej metodológie (porov. Filkorn, 1960, s. 291).

III.

1. Nevyjasnenosť vzťahov jednotlivého a všeobecného, konkrétneho a abstraktného a vzťahov prírodného a sociálneho prejavila sa v našej fonológii aj inak. Tvrdilo sa: „... musíme o fonologickej štruktúre a o fonémach ako jej zložkách uvažovať ako o materiálnom fakte, jestvujúcom v mozgových centrách človeka. Ani fonéma, ani fonologická štruktúra nie je konštrukt, odvodený z hlásky. Je to materiálne súcno." „Fonologická štruktúra nie je logický konštrukt. Jestvuje ako materiálna skutočnosť v ľudskom mozgu" (Pauliny, 1977; podobne 1975/76). Lenže fonéma, ako som uviedol vpredu, sa definovala takto: „Také zovšeobecnené abstrakcie zvukov, ktoré žijú v jazykovom povedomí príslušníkov istého jazyka, sa nazývajú fonémami." „Fonému by teda bolo možné pokladať za zovšeobecnenú abstrakciu základných a pre daný jazyk charakteristických vlastností hlások istého druhu" (Pauliny, 1968, s. 12, 13). Túto definíciu treba vidieť na pozadí autorovho výkladu, že predmetom fonologického skúmania nie sú prírodné zvuky, ale zovšeobecnené abstrakcie týchto zvukov, ktoré žijú v jazykovom podvedomí (tamtiež).

2. Pre výklad protikladu prírodné zvuky — zovšeobecnené abstrakcie (vzhľadom na rozličné obsahy pojmu abstrakcie) je tu rozhodujúci prvý člen. To značí, že sa pohybujeme na úrovni protikladu materiálne — ideálne. Potvrdzujú to aj takéto formulácie: „Jazykový systém existuje vo vedomí všetkých príslušníkov istého jazyka ... Rečový signál proti tomu je vždy konkrétny, materiálny fakt. Jestvuje v istom čase, v ktorom sa uskutočňuje, a prenáša sa priestorom zvukovými vlnami. Je to výsostne materiálny jav..." (Pauliny, 1975—76, s. 55). Podobne sa hovorí o materiálnej realizácii rečových aktov (s. 58), v ktorých vzniká signál. (Podč. Á. K.)

V našej fonológii sa ďalej hovorí o stupni materiálnej realizácie. Lenže prečo sa konštruuje protiklad, ktorého jeden člen musí mať prívlastok „materiálny" a druhý člen tento prívlastok nemá? A ďalej, prečo sa o rečovom signáli hovorí ako o materiálnej realizácii, ak aj to, čo sa „realizuje", je materiálne? Ide tu azda o transformáciu? E. Pauliny (1975/76, s. 58) použil na jednom mieste aj tento termín. Nie je náhoda, že R. Jakobson používa novšie termíny „manifestácia" a „implementácia".

Tam, kde sa hovorí o rečovom signáli, používajú sa prívlastky „materiálny", „materiálna realizácia", „materiálna skutočnosť". Mimo signálo-

vého stupňa takýto prívlastok chýba. A zatiaľ čo na strane „materiálneho" sa umiestňuje hláska, na druhej strane sa vidí fonéma. Hláska je teda materiálna realizácia fonémy (porov.: „hlásky, teda materiálny akustický rečový signál"; Pauliny, 1975/76, s. 56, 57).

3. Tu sa rečový signál („materiálny fakt", „výsostne materiálny jav") stavia proti inému — proti systému a fonéme, ktoré jestvujú vo vedomí. Vo vedomí však jestvujú ako ideálne objekty (Solncev, 1971).

Lež o protiklade materiálne — ideálne sa v tejto teórii nehovorí. Autor proklamuje fonologickú štruktúru i fonému za materiálny fakt. Je to podľa neho taký materiálny fakt, ktorý je uložený v mozgu človeka. Je neprístupný priamemu pozorovaniu, lebo jestvuje v mozgových centrách človeka (Pauliny, 1977, s. 216), resp. je viazaný na mozog, takže „jeho fungovanie je nám prístupné len sprostredkovane na tzv. vstupe a výstupe" (Pauliny, 1975/76, s. 55; tu sa za vstup chybne pokladá „tá fáza dorozumievania [rečovej komunikácie], keď si hovoriaci uvedomí, aký myšlienkový obsah chce oznámiť počúvajúcemu". Chybne sa definuje aj výstup. Všeobecnú definíciu uvádza napr. Filkorn, 1960, s. 197).

4. Nemožno, pravdaže, popierať, že tento fakt objektívne jestvuje, lebo človek komunikuje pod jeho tlakom tak, že podľa jeho „dispozícií" kóduje a dekóduje správu. Jazyková správa prechádza „cez filter jazykového systému", ktorý je v mozgu človeka (Pauliny, 1975—76).

Objektívne jestvovanie tohto faktu (podľa môjho predchádzajúceho výkladu sociálnej kvality druhého stupňa; ideálneho objektu, ktorého hmotným nositeľom je hláska ako jednota prírodnej a sociálnej kvality a látkovým nositeľom hlásky je zasa zvuk — porov. Dejiny, 1973, s. 140 n.) stotožnilo sa teda s objektívnou skutočnosťou mimo nášho vedomia (t. j. s hmotou), čiže s „látkovým nositeľom". Pritom jeho osobitnosť spočíva podľa tohto predpokladu v tom, že jestvuje (iba) v mozgu človeka. Potom v zmysle citovaného kontextu vychodí, že fonéma nie je prírodný zvuk, lež zovšeobecnená abstrakcia (ideálny objekt), no je to materiálna skutočnosť (súcno, fakt), lenže taká, čo jestvuje (iba) v mozgu človeka. Vzniká otázka, aká je materiálna (rozumiem: objektívna) skutočnosť, ktorá nie je prírodná, a čo je to za materiálna skutočnosť, ktorá jestvuje v ľudskom mozgu, ak to nie je sám mozog.

Celkom iné je, ak hovoríme, že v mozgu sa tvorí (je) odraz materiálnej skutočnosti a že tento odraz má materiálny základ v samom mozgu, že je na mozog viazaný atď. Iná vec je, ak sa hovorí, že tento odraz si možno predstaviť aj ako procesy a deje, ktoré sa uskutočňujú v ľudskom mozgu a ktoré majú biochemickú alebo ešte dajakú inú hmotnú podstatu.

Iná vec by bola, keby sa pojem „materiálna skutočnosť" explikoval ako jav subordinovaný prírodnej kvalite, a nie hmotný v prírodnom a pred-

metnom zmysle tohto slova, lež v zmysle sociálnom, v zmysle objektívnej sociálnej existencie, ktorej základný obsah je v sociálnom, nie prírodnom, no forma jej existencie je zviazanosť s látkovým nositeľom a s materiálnymi podmienkami.

Lenže tu sa už odlišuje „látkový nositeľ" a to, čo nositeľ nesie (ako jazykový fakt). A existencia tohto faktu je nadindividuálna — indivíduum sa s námahou „zmocňuje" tohto faktu. Je to sociálny objekt, ktorý sa prejavuje v rozumovej činnosti človeka. Je to ideálny objekt subordinovaný určitej prírodnej kvalite, z ktorej (alebo s ktorou) vznikol a bez ktorej ani nejestvuje ani sa nemôže prejaviť. Ona je podmienkou jeho (sociálnej) existencie. Táto väzba a subordinácia je základom jeho (sprostredkovanej) hmotnosti, pričom hmotnosť nie je jeho obsahom (porov. Dejiny, 1973, s. 140 n.).

5. Nazdávam sa, že práve fonetika, a to taká a tá fonetika, ktorá sa vypracovala dodnes, tvorí pre fonológiu nevyhnutný základ a východisko a pomáha jej udržať sa na pevnej metodologickej, ba aj filozofickej základni. Z tohto hľadiska má fonetika určitý význam pre celú lingvistiku. Vypracúva totiž definíciu abstrakcie materiálno-systémovej jednotky a jednotky sociálnej kvality prvého stupňa — hlásky a ukazuje súčasne, že pojem hlásky nestačí na vysvetlenie rečového dorozumievania.

6. Pojem hlásky, ako ho definuje fonetika, nie je totiž jediný organizujúci činiteľ zvukového signálu reči. Z hľadiska hovoriaceho nie je elementom prvého, z hľadiska počúvajúceho elementom posledného kódovacieho a dekódovacieho stupňa. Nespája sa priamo s obsahom správy (porov. Kráľ, 1974). Medzi obsahom (významom) a signálom jazykového oznámenia sa musí predpokladať ešte ďalší sociálne konštituovaný stupeň so systémom odvodeným z objektívnej skutočnosti mimo nášho vedomia alebo založeným na nej (a jej subordinovaným). A to je stupeň (rovina) sociálnych kvalít druhého stupňa, úroveň foném a fonologického systému a štruktúry. (E. Pauliny pojmy systém a štruktúra používa paralelne. O rozlišovaní pojmov „systém" a „štruktúra" pozri Krupa, 1974, s. 13—14.)

Fonéma je potom tiež jednota, ale už jazyková jednota signálovej rozmanitosti, je to jednota jazykovo-systémová a jazykovo štruktúrna. Plní funkciu sociálnej kvality druhého stupňa pomocou látkového nositeľa.

Aj hláska je systémová jednota, lenže jednota predmetovo-systémová (resp. signálovo-systémová). Plní zasa sociálnu funkciu prenosu informácie v jednote rečového dorozumievania pomocou najvyššej systémovej kvality a pomocou informácie o tejto kvalite.

Sú teda i látkový nositeľ i najvyššia systémová kvalita (Dejiny, 1973, s. 147) rovnako vzájomne pomocné a nerozlučné. Tak sú si pomocné a tak sú i nerozlučné aj fonetika a fonológia. Ich jednotný základ možno vy-

budovať na pojme signálu (porov. diskusiu o hraničnom postavení signálu, Kráľ, 1974, s. 126—132; i 1974a).

7. Usudzujem tiež, že väčší dôraz na fonologické spracovanie známych fonetických faktov a dôslednejšie rešpektovanie stavby materiálneho systému (faktov sociálnej kvality prvého stupňa) mohlo by našu fonológiu ochrániť pred častejšími zmenami v konštrukcii fonematického systému spisovnej slovenčiny. V doterajších zmenách nejde totiž iba o spracúvanie nových materiálových poznatkov, ale aj o dôsledky chápania vzťahu fonológie k fonetike, t. j. nedocenenia niektorých faktov materiálneho systému a faktov sociálnej kvality prvého stupňa.

8. Fonológia nikdy nespracúvala a nesystemizovala jedinečné signálové javy, ale javy predpokladaného systému nižšej roviny, čiže javy signálovo-systémové. Nikdy sa nezaoberala „týmto *n*", ale „*n* pred spoluhláskou *k* alebo *g*", na rozdiel od *n* pred niektorými inými hláskami, napr. pred samohláskami. Nehovorila o „tomto *r*", ale o „*r*, ktoré vyslovuje xy" a „*r*, ktoré vyslovujú iní" príslušníci spoločenstva atď. Naproti tomu fonetika berie do úvahy práve „toto *n*" a „toto *r*" a ukazuje, aký je materiálny systém, ktorý sa prejavuje aj týmto *n*, *r*, resp. akú podobu má tento systém ako sociálna kvalita prvého stupňa.

9. Pravdaže, aj fonologické fakty sú reálne, nie sú ľubovoľné konštrukty. Sú to práve sociálne kvality. Objektívne jestvujú ako sociálna skutočnosť. Tvoria systém, ktorý sa vyznačuje istými vzťahmi a ktorého elementy majú isté vlastnosti. Možno o nich povedať to, čo všeobecne platí o systémoch, že totiž „prvé (systém) určuje druhé (indivíduum) ako jeho vyššia „materská kvalita". Miera systému pritom vystupuje ako miera mier voči mieram jej komponentov" (K. Marx; porov. Dejiny, 1973, s. 164), pričom závislosť je obojstranná.

Prvky systému i systémové vzťahy (štruktúra) sa zakladajú na objektívnej skutočnosti — na vlastnostiach („možnostiach") predmetu (hlásky), t. j. na predmetovo-systémových (signálovo-systémových) vlastnostiach, a tie sa odvodzujú z vlastností jedinečných artikulovaných zvukov ľudskej reči. Inak by sa ťažko obhajovala téza o paralelnosti akustických a artikulačných vlastností hláskového radu s fonologickými vlastnosťami (Pauliny, 1977, s. 215; 1977a, s. 68). A pretože zvuky reči musí vytvoriť človek, ktorý je aj nositeľom systému, tvorí ich už pod tlakom tohto systému. No fonémy nikdy nevyčerpávajú obsah hlások. Sú ich „jeden moment". A hlásky sú iba „jeden moment" jedinečných zvukov. Práve v tejto spojitosti vlastností a v koexistencii systémov skrýva sa aj dynamika a genéza pozorovaných javov. V nej treba hľadať aj dialektiku ich vzájomného pôsobenia a vývinu a možnosti otvorenia fonologického systému na rozdiel od chybného predpokladu Pražskej školy, že fonologický systém jazyka je uzavretý a že sa

môže posudzovať ako izolovaný (porov. Ružička, 1977, s. 59, 61; Horecký — Bosák, 1977, s. 71).

10. Podľa môjho úsudku teória Pražskej školy (a nielen ona) má určitý nedostatok v tom, že ťažko vysvetľuje podstatu dynamiky fonologického systému, a najmä v tom, že neráta aj s dynamikou systémových prvkov. Táto teória nebuduje fonematiku na predpoklade hierarchie systémov aj tak, že by jedným z nich mohla byť tzv. najmenšia jednotka. Roztrhlo sa spojivo, v ktorom sa mohol v tomto systéme prejaviť zákon, že pohyb je forma jestvovania hmoty a že tento pohyb je v subordinácii systémov určovaný materiálnymi podmienkami. Prejavuje sa to aj tak, že sa nedoceňuje substanciálna stránka jazykových javov (Horecký — Bosák, 1977, s. 72), alebo sa zdôrazňuje jedna stránka vzťahu jazykového systému k substancii (porov. Krupa, 1974, s. 17).

A práve na toto spojivo poukazuje fonetika. Fonetika totiž vypĺňa priepasť, ktorú medzi jednotlivinou a všeobecninou vytvárala fonológia, a umožňuje fonológii poňať fonologický (aj fonematický) systém ako vertikálne otvorený k hláske a ako systém vnútorne dynamický. Z tejto skutočnosti urobil primeraný záver aj R. Jakobson (porov. Fischerová-Jörgensenová, 1975, s. 23). Mimoriadnu pozornosť štúdiu fonetických faktov pre fonologické výklady venoval A. Martinet. Tendenciu po harmónii systému videl v protiklade s fyziologickými faktormi (porov. interpretáciu Fischerovej-Jörgensenovej, 1975, s. 44) a fonetické zmeny dával do súvislosti s fonetickými možnosťami (tamtiež, s. 47).

Nazdávam sa, že riešenie týchto ťažkostí treba hľadať v lingvistickej teórii, do ktorej za zmestí aj fonetika. V tejto lingvistickej teórii nejestvuje ani protirečenie a asymetria, ktoré sa medzi fonetikou a fonológiou vidia v mojom výklade v Atlase slovenských hlások. Netreba meniť formuláciu, že „ani fonéma nie je pochopiteľná bez reálneho obsahu fonologických (fonematických) vlastností, ktorý je zasa vo fonetickom princípe".

11. Usudzujem, že ťažkosti Pražskej školy sú ťažkosti akomodačné (porov. Krupa, 1974, s. 18). Nachádzame sa totiž v etape, keď ďalšia produktívnosť tejto teórie závisí od možností jej akomodácie.

12. O viacerých otázkach jedinečného a všeobecného aj o vzťahoch fonetiky a fonológie som v iných súvislostiach a na väčšej ploche uvažoval v knižke Model rečového mechanizmu.

Poznámka: V druhej časti tohto príspevku (vyjde v nasledujúcom čísle Slovenskej reči) sa pokúsim o aplikáciu teórie, ktorú tu obhajujem, na vzťah fonetiky, fonológie a ortoepie.

Literatúra

ABERCROMBIE, D.: Elements of General Phonetics. Edinburgh, Edinburg University Press 1967. 203 s.

Dejiny marxistickej dialektiky. Red. M. M. Rozental a kol. Bratislava, nakladateľstvo Pravda 1973. 497 s.

DVONČOVÁ, J. — JENČA, G. — KRÁĽ, Á.: Atlas slovenských hlások. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969. 105 s. + 62 tab.

FILKORN, V.: Úvod do metodológie vied. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960. 414 s.

FISCHER-JÖRGENSEN, E.: Trends in Phonological Theory. A Historical Introduction. Copenhagen, Akademisk Forlag 1975. 474 s.

Handbuch der Linguistik. Allgemeine und angewandte Sprachwissenschaft. Red. H. Stammerjohann. Nymphenburger Verlagshandlung. München 1975. 584 s.

HÁLA, B.: Výslovnost spisovné češtiny. Zv. 1. Výslovnost slov českých. 2. vyd. Praha, Academia 1967. 99 s.

HAMMARSTRÖM, G.: Linguistische Einheiten im Rahmen der modernen Sprachwissenschaft. Berlin — Heilderberg — New York, Springer-Verlag 1966, 109 s.

HORECKÝ, J. — BOSÁK, J.: Z novších diskusií o štrukturalizme a jeho koreňoch. Jazykovedný časopis, *28*, 1977, s. 63—75.

JONES, D.: The Theory of Phonemes, and its Importance in Practical Linguistics. In: Readings in linguistics II. Ed. E. P. Hamp, F. W. Householder, R. Austerlitz. Chicago and London. The University of Chicago Press 1975, s. 31—32. Repr. z Proceedings International Congress of Phonetic Sciences, 1932, s. 23—24.

KRÁĽ, Á.: Metodická a všeobecne fonetická problematika Atlasu slovenských hlások. Jazykovedný časopis, *20*, 1969, s. 113—125.

KRÁĽ, Á.: Model rečového mechanizmu. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1974. 187 s.

KRÁĽ, Á. (1974a): Signál — znak — slovo. Jazykovedný časopis, *25*, 1974, s. 99—116.

KRUPA, V.: Kategória systému v jazykovede z hľadiska filozofie. Jazykovedný časopis, *25*, 1974, s. 11—19.

MARTINET, A.: Phonetics and linguistic evolution. In: Manual of Phonetics. Ed. B. Malmberg. Amsterdam, Nord-Holland Publishing Company 1968. s. 464—487.

MATHESIUS, V.: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha, Melantrich 1947. 463 s.

PAULINY, E. — RUŽIČKA, J. — ŠTOLC J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 596 s.

PAULINY, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1961. 112 s.: 2. vyd. 1968. 124 s.

PAULINY, E.: Jeden problém zo slovenského hláskoslovia. Slovenský jazyk a literatúra v škole, *22*, 1975/76, s. 54—59.

PAULINY, E.: Otázky slovenskej ortoepie. Slovenská reč, *42*, 1977, s. 214—219.

PAULINY, E. (1977a): Dištinktívne vlastnosti konsonantických foném v spisovnej slovenčine Slovenská reč. *42*, 1977, s. 65—79.

ROMPORTL, M.: Základy fonetiky. Praha, Universita Karlova 1973. 162 s. (rotaor.)

RUŽIČKA, J: Hlavné črty slovenského jazykovedného štrukturalizmu. Jazykovedný časopis, *28*, 1977, s. 58—62.

SOLNCEV, V. M.: Jazyk kak systemno-strukturnoje obrazovanije. 1. vyd. Moskva, Nauka 1971. 291 s.

TRUBECKOJ, N. S.: Grundzüge der Phonologie. 4. Aufl. Götingen, Vandenhoeck-Ruprecht 1967. 297 s.

ZWIRNER, E.: Phonetik und Phonologie. In: Phonometrie. Zweiter Teil. Allgemeine Theorie. Biblioteca Phonetica, No 5. Herausg. E. Zwirner und K. Ezawa. Basel—New York. S. Karger 1968, s. 240—259.

František Kočiš

SYNTAKTICKÝ A SÉMANTICKÝ PRVOK V SYNTAGME

1. Jednoduchá syntagma ako syntaktická jednotka je v syntaktickej literatúre jedným z najrozpracovanejších gramatických javov. Všeobecne sa pokladá za spojenie dvoch vetných členov na základe priraďovacieho vzťahu (vtedy ide o spojenie dvoch rovnorodých, rovnocenných vetných členov) alebo podraďovacieho vzťahu (vtedy ide o spojenie dvoch rôznorodých, nerovnocenných vetných členov). Gramatické vymedzenie syntagmy v syntaktickej literatúre, v gramatikách a učebniciach slovenského jazyka je pomerne rôznorodé. Isté ťažkosti pri všeobecnom vymedzení syntagmy spôsobuje to, že existujú dva základné druhy syntagmy — priraďovacia (koordinatívna) a podraďovacia (determinatívna), ktoré sú z formálnej i obsahovej stránky diametrálne odlišné, syntakticky protikladné, a tak ich možno definovať iba na základe veľmi všeobecných spoločných znakov. Napríklad J. Kačala (1976) syntagmu vymedzuje ako bilaterálnu jednotku, majúcu obsahovú a formálnu stránku. L. Kučera (1971) pre školské, učebnicové a metodické potreby syntagmu definuje ako „vetné spojenie dvoch (alebo aj viacej) významovo a syntakticky súvisiacich slov". Tento nedostatok vo všeobecnom vymedzení syntagmy kompenzuje pomerne presné určenie jednotlivých syntagiem, a to najmä priraďovacej (koordinatívnej) a podraďovacej (determinatívnej) syntagmy.

2. Priraďovacia syntagma predstavuje spojenie dvoch alebo viacerých rovnakých (rovnocenných) vetných členov priraďovacím vzťahom. Známe sú viaceré druhy priraďovacej syntagmy, ktoré sa navzájom odlišujú spôsobom realizácie priraďovacieho vzťahu (zlučovacím, stupňovacím, odporovacím, vylučovacím, dôvodovým, dôsledkovým, prípustkovým). Koordinatívna syntagma nie je v jednoduchej vete štruktúrnym prvkom (viacnásobný vetný člen sa závislostne viaže na iné vetné členy ako celok), preto sa jej v syntaktickom výskume venuje relatívne menej pozornosti než determinatívnej syntagme, ktorá tvorí základnú štruktúru jednoduchej vety i súvetných celkov. V koordinatívnej syntagme sa napr. podrobne neskúma a nekonfrontuje jej obsahová a formálna stránka (tak ako sa to vo veľkej miere robí v determinatívnej syntagme), a tak jej bilaterálnosť nie je taká zreteľná. Často sa v nej totiž stotožňuje priraďovanie ako gramatický jav (formálna stránka syntagmy) s koordináciou ako významovým vzťahom (s obsahovou stránkou syntagmy). Túto nezreteľnosť rozdielu medzi obidvoma stránkami koordinatívnej syntagmy spôsobuje do istej miery i terminologická nepresnosť v tom zmysle, že obidve stránky syntagmy (formálna i obsahová) sa často označujú tým istým termínom —

koordinácia. Tým sa veľmi stiera alebo aspoň zatláča do úzadia najmä formálny prvok tejto syntagmy, jej gramatickosť, parataktickosť.[1] Následky tohto nepresného, nediferencovaného označovania sú pre hodnotenie koordinatívnej syntagmy ako gramatického (syntaktického) javu pomerne negatívne, lebo nie zriedka sa stretávame s tendenciami vysúvať viacnásobné celky, najmä priraďovacie súvetia, na periférium syntaxe alebo do výpovednej oblasti (robí sa tak najmä v českej syntaktickej literatúre). Z toho vyplýva aj ďalší negatívny teoretický dôsledok, že priraďovací vzťah sa často pokladá za nie čisto syntaktický jav (na rozdiel od podraďovacieho vzťahu, ktorý sa pokladá za čistý, štruktúrny syntaktický vzťah).

Aby sme teda mohli vymedziť podstatu priraďovacej syntagmy, musíme objasniť jej bilaterálnosť, t. j. jej formálnu (syntaktickú) a obsahovú (sémantickú) stránku. Formálna (syntaktická) stránka priraďovacej syntagmy spočíva v priradenosti (v parataxe) dvoch alebo viacerých vetných alebo aj súvetných členov. Táto priradenosť je podmienená alebo umožnená rovnorodosťou alebo syntaktickou rovnocennosťou vetných členov. J. Kačala (1976, s. 75) tu hovorí o vzťahu nezávislosti medzi komponentmi priraďovacej syntagmy; je to však iba negatívne vymedzenie na pozadí štruktúry závislostnej, determinatívnej syntagmy. Priradenosť, koordinácia alebo aj parataxa sú výrazy, ktoré označujú gramatickú (formálnu) stránku priraďovacej syntagmy. Za najvhodnejšie spojenie na pomenovanie tejto syntagmy pokladáme preto spojenie priraďovacia syntagma (priraďovací sklad).

Obsahová stránka priraďovacej syntagmy spočíva v sémantickej usúvzťažnenosti jej komponentov. V podstate ide o dva základné druhy tejto usúvzťažnenosti — o konjunkciu (zlučovanie v najširšom zmysle) a disjunkciu (rušenie významovej platnosti jedného z komponentov — porov. i Běličová, 1977), ktoré sa ďalej diferencujú podľa presnejších a jemnejších významových vzťahov medzi priradenými komponentmi (ide o známu základnú škálu významových vzťahov, ktoré majú svoje formálne vyjadrenie v tzv. spôsoboch priraďovania — v zlučovacom, stupňovacom, odporovacom a vylučovacom, a to spravidla priraďovacími spojkami, príp. asyndeticky).

---

[1] Preto trochu pleonasticky znejú konštatácie, že koordinatívne vzťahy sa vyjadrujú paratakticky (porov. napr. F. Kopečný v článku Základní pojmy souvztažnosti syntaktické. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha, Nakladatelství ČSAV 1958, s. 357—369) alebo že koordinácia sa priliehavo vyjadruje paratakticky (porov. J. Ružička v článku Základné sporné otázky slovenskej skladby. In: Jazykovedné štúdie. 4. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 7—34). Termín parataxa značí vlastne to isté čo koordinácia. Novšie sa tejto terminologickej synonymie dotýka E. Koktová v článku K problematice nominální opozice. Slovo a slovesnost, *38*, 1977, s. 90.

Priraďovanie (parataxa) sa dakedy nesprávne stotožňuje so zlučovaním ako jedným zo spôsobov realizácie priraďovacieho vzťahu. V tomto stotožňovaní vidíme jednu z príčin nerozlišovania priraďovania ako formálneho (gramatického) prvku od sémantickej usúvzťažnenosti ako obsahovej (sémantickej) stránky priraďovacej syntagmy. Ďalšou príčinou istého nedoceňovania priraďovania ako syntaktického javu je malý inventár formálnych prostriedkov na vyjadrovanie parataktického spájania rovnorodých vetných (príp. súvetných) členov, ako aj malá diferencovanosť týchto spájacích prostriedkov. Opäť to platí najmä v okruhu priraďovania zlučovacím spôsobom, kde sa často uplatňuje asyndetické zlučovanie.

Realizácia priraďovacieho vzťahu v jednoduchej vete, ale aj a najmä v súvetných celkoch je v štruktúrnej syntaxi jedným z najzložitejších okruhov výskumu. Absencia explicitných syntaktických prostriedkov na vyjadrenie mnohotvárnej sémantickej usúvzťažnenosti priradených vetných a súvetných členov stále vyvoláva pochybnosti o štruktúrnej konštitutívnosti priraďovacieho vzťahu a najmä o rovnocennosti priraďovacieho vzťahu s podraďovacím vzťahom. Tieto pochybnosti znásobuje i doterajší, z hľadiska systémovosti a komplexnosti neúplný výskum vetných a súvetných priraďovacích celkov. Cenným prínosom do tejto problematiky sú niektoré štúdie J. Oravca (1976, 1977).

3. Podraďovacia syntagma v porovnaní s priraďovacou syntagmou sa v syntaktickej literatúre a v gramatikách analyzuje oveľa podrobnejšie, lebo tvorí základnú bázu pre štruktúru jednoduchej vety. Zvyčajne sa označuje ako determinatívna syntagma, v školských príručkách ako určovací sklad. Okrem nej sa osobitne uvádza ešte tzv. predikatívna syntagma alebo prisudzovací sklad, ktorý v istom zmysle možno pokladať za determinatívnu syntagmu (porov. Ružička, 1959).

Napriek tomu, že táto syntagma ako štruktúrna báza na spájanie nerovnorodých členov v každej vete a v každom podraďovacom súvetí sa pokladá za najhlbšie preskúmaný syntaktický jav, vymedzenie, ako aj výklad jej konštitutívnych zložiek nie sú vždy uspokojujúce, dakedy sú protirečivé. J. Ružička (1959, s. 13—14) determinatívnu syntagmu vymedzuje ako spojenie dvoch jazykových jednotiek, z ktorých jedna v najširšom zmysle určuje druhú. To značí, že za dištinktívny príznak tejto syntagmy pokladá determináciu (určovanie) jedného jej komponentu druhým (porov. i Pauliny — Ružička — Štolc, 1968). R. Zimek (1959) v diskusii o recipročnej syntagme konštatoval, že každá syntagma je už svojou podstatou recipročná, pretože je realizáciou vzťahu, ktorý je vždy obojsmerný. Tým naznačil, že medzi členmi determinatívnej syntagmy existuje vzťah A → B i vzťah B → A. R. Zimek nevysvetľuje bližšie kvalitu tohto obojsmerného vzťahu, ale predsa len naznačuje, že v jednom smere ide o vzťah grama-

tický, v druhom smere o vzťah lexikálny. V Skladbe spisovnej češtiny J. Bauera a M. Grepla (1972) sa o determinatívnej syntagme priamo nehovorí. Autori na s. 43 uvádzajú, že realizáciou subordinatívneho vzťahu medzi dvoma nerovnorodými vetnými členmi vzniká skladobná dvojica (syntagma), pričom jeden člen sa vždy podraďuje druhému členu, je od neho závislý. Ďalej sa hovorí, že riadiaci člen je sémanticky bližšie určovaný (determinovaný) podradeným členom. J. Svetlík (1966, 1970) syntagmu determinatívneho typu predstavuje schémou $T \leftarrow T_1$ (alebo $T_1 \rightarrow T$), pričom symbolom T označuje nadradený člen (určovaný), symbolom T_1 označuje podradený člen (určujúci) a znakom ← označuje smer gramatickej podradenosti člena — od podradeného člena k nadradenému členu.

Uvedené vymedzenia determinatívnej syntagmy, ktoré sme ilustratívne uviedli, zreteľne (i keď protirečivo) naznačujú, že táto syntagma je tiež bilaterálnou syntaktickou jednotkou s gramatickým a sémantickým vzťahom medzi obidvoma jej členmi. Protirečivosť týchto vymedzení sa prejavuje v tom, že determinatívna syntagma sa definuje raz na sémantickom, raz na gramatickom vzťahu medzi komponentmi. Zdá sa, že sémantické (vecno-významové) vymedzenie prevažuje a odráža sa to aj na samom pomenovaní tejto syntagmy: determinatívna syntagma. V našej súčasnej syntaktickej teórii je to do istej miery paradoxné, lebo celá syntax je vybudovaná alebo by mala byť vybudovaná na formálnom, gramatickom, teda závislostnom princípe čiže na princípe nadradenosti a podradenosti členov podraďovacej syntagmy alebo ešte ináč — na vzťahu subordinácie (podradenosti). V tomto ohľade pregnantne a dôsledne postupujú autori Skladby spisovnej češtiny J. Bauer a M. Grepl a pred nimi K. Hausenblas (1958). Za primárny vzťah v syntagme pokladajú gramatický vzťah čiže vzťah podradenosti (subordinácie). Treba však pripomenúť, že ani v českej syntaktickej literatúre nie sú analýzy tejto syntagmy zhodné a jednotné. Poukazuje na to aj konštatovanie M. Dokulila a F. Daneša (1958): „Vzťah podradenosti sa v syntaktickej teórii a praxi často zamieňa s determináciou, ktorej dáva spravidla vonkajší, formálny rámec; odlišuje sa však od nej podstatne ako vzťah gramatický od vzťahu obsahového (a vecno-významového)."

V doterajšom a v súčasnom spracovaní slovenskej syntaxe sa na tento aspekt vo výklade podraďovacej syntagmy nebral dostatočný zreteľ. Vo vzťahu členov syntagmy sa viac zdôrazňovala a zdôrazňuje sémantická (alebo významová) stránka čiže sémantická determinácia nadradeného člena podradeným členom. Badať to do istej miery napr. aj v spomínanej definícii podraďovacej syntagmy u J. Ružičku v zborníku Jazykovedné štúdie IV, ako aj v Slovenskej gramatike, vo výklade o determinatívnej syntagme. Tento výklad podraďovacej syntagmy sa dostal aj do učebníc

a metodík slovenského jazyka. Napríklad v metodickej príručke L. Kučeru Druhy jazykových rozborov slovenčiny sa aj v grafickom znázorňovaní na prvý plán — teda ako primárny príznak syntagmy — dostáva sémantická determinácia. L. Kučera síce naznačuje v schémach nadradenosť a podradenosť, a to tak, že členy syntagmy umiestňuje vertikálne pod seba (nadradený člen je nad podradeným), ale celá štruktúra schémy zreteľne naznačuje, čo sa v tejto syntagme pokladá za najdôležitejšie: je to určovanie (determinácia) nadradeného člena. L. Kučera na s. 106 inštruuje učiteľov takto: V určovacom sklade dobre žiakov naučme, že šípka vychádza od podradeného vetného člena a smeruje (ukazuje) k nadradenému vetnému členu. — V jednoduchých schémach sa priestorovo naznačená nadradenosť a podradenosť členov syntagmy zachováva, ale v zložitejších schémach sa ruší tým, že podradené členy sa dostávajú nad nadradené členy (napr. v schéme na s. 123, ale aj inde). To zreteľne ukazuje, že gramatická (syntaktická) závislosť sa vo výklade L. Kučeru dostáva na druhý plán. Je to síce v súlade so všeobecne známou definíciou podraďovacej syntagmy, ale nepokladáme to za správne.

Podobné schémy nachádzame aj vo viacerých učebniciach slovenského jazyka. Napríklad v učebnici Slovenský jazyk pre stredné všeobecnovzdelávacie a odborné školy z r. 1968 sa na s. 115 uvádza schéma postupne rozvíjacích prívlastkov, ktorá naznačuje iba rozvitú významovú určenosť nadradeného člena, teda sémantickú determináciu v rozvitej syntagme, nie syntaktickú závislosť rozvíjacích členov, ktorá je podľa nášho názoru primárna. Táto schéma vyzerá takto:

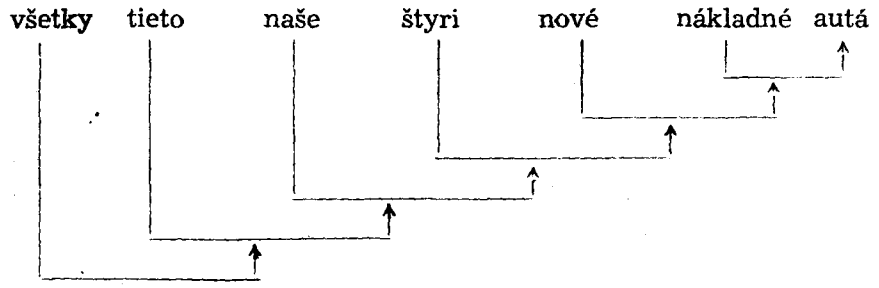

Chýba tu grafické znázornenie závislostného vzťahu, znázornenie syntaktickej (gramatickej) závislosti prívlastkov (rozvíjacích členov) od nadradeného člena *autá* (ako sa táto závislosť graficky naznačuje alebo má naznačovať, uvedieme nižšie).

Podobný postup uplatňuje i J. Svetlík (1966, s. 22), keď vzťah medzi členmi podraďovacej syntagmy naznačuje šípkou od podradeného člena k nadradenému členu. Tým však demonštruje iba sémantickú určenosť

členov syntagmy. Navyše dopúšťa sa logickej chyby, keď vysvetľuje, že šípka (←) označuje smer gramatickej podradenosti — od podradeného k nadradenému. Vieme, že smer gramatickej podradenosti alebo závislosti je práve opačný — od nadradeného k podradenému. Je síce pravda, že grafické označovanie je iba konvenciou, no vzhľadom na to, že u iných syntaktikov, príp. v učebniciach a metodikách slovenského jazyka ten istý smer šípky označuje sémantickú determináciu, Svetlíkovo označovanie závislosti nie je inštruktívne. Nazdávame sa, že i grafické označovanie gramatickej závislosti a sémantickej určenosti treba robiť v súlade so skutočnou realizáciou vzťahov medzi členmi syntagmy.

4. Keďže sú isté odchodnosti v chápaní i vo výklade syntagmy, medzi členmi ktorej sa realizuje podraďovací vzťah, pokladáme za užitočné i potrebné ozrejmiť základné znaky tejto syntagmy. Ponajprv sa treba dotknúť terminologickej otázky. Už z toho, čo sme doteraz konštatovali, vyplýva, že termín determinatívna syntagma nie je vhodný. Determinácia v tom zmysle, ako sa v syntaxi všeobecne chápe i ako sme ju interpretovali v predchádzajúcom výklade, nie je primárnym znakom tejto syntagmy. V tejto syntagme sa realizuje podraďovací vzťah, ktorý vyjadruje nadradenosť jedného člena a podradenosť druhého člena syntagmy, teda závislosť podradeného člena od nadradeného. To značí, že zo syntaktického (gramatického) hľadiska primárnym znakom tejto syntagmy je závislostný vzťah. Adekvátnym pomenovaním tejto syntagmy sú preto spojenia p o d r a ď o v a c i a s y n t a g m a alebo s u b o r d i n a t í v n a s y n t a g m a, ktoré korešpondujú so spojením priraďovacia syntagma, príp. koordinatívna syntagma. Dôsledným uplatňovaním týchto termínov by sa dosiahla značná terminologická súmernosť a vyváženosť. V učebniciach slovenského jazyka by sa mohli používať termíny p r i r a ď o v a c í s k l a d a p o d r a ď o v a c í s k l a d.

Zdôraznením a adekvátnym pomenovaním závislostného vzťahu v podraďovacej syntagme sa výrazne vyčleňuje druhá stránka syntagmy — jej sémantická alebo obsahová stránka, ktorú by sme mohli pomenovať aj sémantickou determináciou, sémantickou určenosťou, lebo vyjadruje to, že podradený člen syntagmy sémanticky (niekedy sa hovorí aj lexikálne alebo významovo) bližšie určuje nadradený člen. Podraďovacia syntagma je teda bilaterálna jednotka, ktorej formálnu stránku tvorí závislostný vzťah (nadradenosť — podradenosť) a obsahovú stránku sémantická určenosť.[2] Ináč povedané — proti subordinácii stojí determinácia. V podraďo-

[2] Náš výklad sa teda nestotožňuje s tým, ako obsahovú a formálnu stránku syntagmy vysvetľuje J. Kačala v knihe Kapitoly o slovenčine (s. 75). J. Kačala totiž za obsahovú stránku syntagmy pokladá vzťah závislosti (podraďovania), príp. vzťah nezávislosti (priraďovania), za formálnu stránku syntagmy pokladá gramatické spô-

vacej syntagme majú tieto dve stránky protichodné smerovanie, ktoré možno naznačiť takto (N = nadradený člen, P = podradený člen):

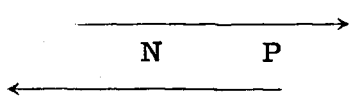

závislostný vzťah

sémantická určenosť

Závislostný vzťah vlastne tiež vyjadruje určenosť, ale určenosť syntaktickú, lebo podradený člen determinuje syntakticky (porov. i Hrbáček, 1972). Môžeme teda povedať, že v podraďovacej syntagme sa realizuje gramatická a sémantická určenosť ako dve stránky jednej syntaktickej jednotky. Keďže forma a obsah ako dve stránky jednej veci alebo jedného javu sú v dialektickom vzťahu, i gramatická a sémantická determinácia utvárajú dialektickú jednotu gramatického a sémantického prvku podraďovacej (subordinatívnej) syntagmy.[3]

V konkrétnych syntaktických spojeniach treba smer gramatickej závislosti a sémantickej určenosti naznačovať podľa slovoslednej situácie, teda podľa miesta nadradeného a podradeného člena. Prívlastok (A) zvyčajne stojí pred svojím nadradeným členom (S) a tak grafické znázornenie gramatickej a sémantickej stránky adjektívnej syntagmy bude takéto:

milé dievča

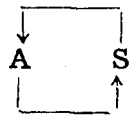

gramatická závislosť

sémantická určenosť

Objektová syntagma *(rúbe drevo)*:

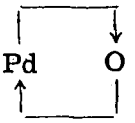

gramatická závislosť

sémantická určenosť

---

soby, ktorými sa realizuje syntagmatický vzťah: zhodu, väzbu, primkýnanie; ďalej slovosled a vetosled, zvukové prostriedky a spojky. V Kačalovej dichotómii syntagmy nie je zastúpená sémantická stránka syntagmy (sémantická určenosť nadradeného člena), lebo zhoda, väzba a primkýnanie sú morfologickou realizáciou závislostného vzťahu, ktorý svojou povahou je syntaktický (gramatický) jav.

[3] V logicko-sémantickom chápaní syntagmy závislostná stránka sa nepokladá za konštituujúci prvok. Hodnotí sa ako dôsledok alebo prejav sémantických vzťahov, príp. ako signalizátor týchto vzťahov. Okrem toho sémantická determinácia nadradeného člena podradeným členom sa v tomto chápaní syntagmy vysvetľuje na základe logických vzťahov (porov. ROMPORTL, S.: Několik poznámek o sémantice syntagmatických vztahů v syntaxi a morfologii. In: Jazykovědné sympozium 1971. Red. J. Veselý, L. Čermák. Brno, Universita J. E. Purkyně 1973, s. 181).

Adverbiálna syntagma: a) *(ide domov):*

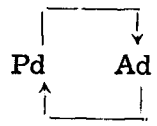

gramatická závislosť

sémantická určenosť

b) *(pekne spieva):*

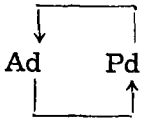

gramatická závislosť

sémantická určenosť

4.1. Osobitnú problematiku v tomto ohľade predstavuje predikatívna syntagma čiže prisudzovací sklad. Hoci sa všeobecne prijíma, že predikácia alebo predikačný akt nemá syntagmatický charakter, pretože pri jej realizácii sa nie vždy vyžaduje prítomnosť dvoch komponentov (napr. v jednočlenných neosobných vetách typu *Prší*), v dvojčlenných vetách možno vždy identifikovať vzťah gramatickej závislosti prísudku od podmetu (porov. i konštatovanie v Skladbe spisovnej češtiny na s. 50: prísudkové sloveso ako pomenovanie príznaku sa zároveň syntakticky podraďuje podmetovému substantívu, utvára s ním subordinatívnu dvojicu). Grafické označovanie tzv. prisudzovacieho skladu v školských učebniciach a metodikách (S = P) poukazuje síce na osobitnosť vzťahu medzi podmetom a prísudkom, ale zakrýva, že medzi týmito vetnými členmi je závislostný vzťah, že tieto členy sú spojené podraďovacím vzťahom a že tvoria podraďovaciu syntagmu. Grafické označovanie S = P nepokladáme preto za vhodné riešenie. Prisudzovací sklad je založený na podraďovacom vzťahu, na podraďovacej syntagme a tento poznatok by nemal byť neznámy ani žiakom. Z toho, že v učebniciach sa rozlišuje prisudzovací a určovací sklad, môžeme usudzovať, že podstata prisudzovacieho skladu žiakom uniká.

Závislostný vzťah medzi nadradeným a podradeným členom v podraďovacej syntagme sa realizuje príslušnými morfologickými prostriedkami. V gramatikách sa uvádzajú tri spôsoby realizácie závislostného vzťahu: zhoda (kongruencia), väzba (rekcia) a primkýnanie (apozícia). Nepokladáme za potrebné sa o týchto spôsoboch realizácie gramatickej závislosti podrobne zmieňovať, nie je to náš cieľ (cenný príspevok o týchto gramatických prostriedkoch napísal J. Popela, 1960). Chceme iba upozorniť, že v praxi, najmä školskej, sa tieto tri spôsoby realizácie gramatickej závislosti často pokladajú za osobitné, samostatné syntaktické vzťahy, čiže sa kladú na úroveň podraďovacieho vzťahu alebo sa dokonca pokladajú za totožné s týmto vzťahom. Žiaci ich vedia taxatívne vymenovať, ale málo-

kedy si uvedomujú, že slúžia iba na vyjadrenie jedného zo základných syntaktických vzťahov — gramatickej závislosti.

5. Letmý kritický pohľad na súčasný výklad o dvoch základných syntaktických jednotkách — o priraďovacej a podraďovacej syntagme naznačuje, že v našej syntaktickej náuke neexistuje jednotná a najmä nie ucelená teória o týchto základných syntaktických jednotkách. Ukázali sme, že realizáciou priraďovacieho a podraďovacieho vzťahu medzi vetnými členmi sa utvárajú príslušné syntagmy s bilaterálne členenou štruktúrou — s formálnou (gramatickou, syntaktickou) a obsahovou (sémantickou, lexikálnou, významovou) stránkou. Ďalej sme ukázali, že z hľadiska súčasnej syntaktickej teórie (závislostnej syntaxe) primárnou stránkou syntagmy je jej formálna stránka čiže syntaktická rovnocennosť alebo syntaktická závislosť medzi členmi syntagmy. Komplexný a systémový opis syntagmatických jednotiek, ako aj ostatných syntaktických javov musí byť preto založený na dôslednom uplatňovaní formálneho, gramatického princípu. Potrebné je tu vypracovať aj presné a jednoznačné syntaktické termíny.

Literatúra

BAUER, J. — GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972, s. 43.

BĚLIČOVÁ, H.: Systém parataktických spojovacích prostředků v současných slovanských jazycích. (Tézy prednášky). Jazykovědné aktuality, *14*, 1977, č. 1, s. 22.

DOKULIL, M. — DANEŠ, F.: K tzv. významové a mluvnické stavbě věty. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha, Nakladatelství ČSAV 1958, s. 231—246.

HAUSENBLAS, K.: Syntaktická závislost, způsoby a prostředky jejího vyjadřování. In: Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury. 2. Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1958, s. 23—51.

HRBÁČEK, J.: Pokus o výklad přístavkového vztahu. Slovo a slovesnost, *33*, 1972, s. 224—226.

KAČALA, J.: Výskum slovenskej syntaxe v ostatnom desaťročí. In: Kapitoly o slovenčine. Red. J. Kačala. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976, s. 75.

KOKTOVÁ, E.: K problematice nominální opozice. Slovo a slovesnost, *38*, 1977, s. 90.

KUČERA, L.: Druhy jazykových rozborov slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 104—190.

ORAVEC, J.: Vylučovacie súvetie. Slovenská reč, *41*, 1976, s. 321—330.

ORAVEC, J.: Základné odporovacie súvetia. Slovenská reč, *42*, 1977, s. 79—85.

ORAVEC, J.: Konfrontačné odporovacie súvetie. Slovenská reč, *42*, 1977, s. 153—162.

PAULINY, E. — RUŽIČKA, J. — ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. s. 339.

POPELA, J.: Příspěvek k základním syntaktickým vztahům a k syntaktickým prostředkům. In: Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury. 4. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1960, s. 109—130.

RUŽIČKA, J.: Základné sporné otázky slovenskej skladby. In: Jazykovedné štúdie. 4. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 7—34.

SVETLÍK, J.: Russkij sintaksis v sopostavlenii s slovackim. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966, s. 22; 2. vyd. 1970.

ZIMEK, R.: Tři poznámky. In: Jazykovedné štúdie. 4. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 124.

Oľga Sabolová

AUTORSKÁ REČ A REČ POSTÁV V JILEMNICKÉHO POVIEDKE **NÁVRAT**

Tvorba jedného z najprogresívnejších spisovateľov medzivojnového obdobia slovenskej literatúry Petra Jilemnického je dobre známa čitateľom, ale upútala pozornosť aj literárnej vedy a jazykovedcov. Autor vniesol do slovenskej literatúry nové sociálne a ideové zázemie, avšak nie na úkor jazykovo-štylistickej úrovne; jeho výboje rovnako pokryli obidve časti štruktúry umeleckého diela.

Jazykovo-štylistickú stránku umeleckých prác P. Jilemnického si všímali — vo všeobecnosti alebo cez niektorý jazykový jav — E. Jóna (1951/52), M. Darovec (1954; 1955), J. Mistrík (1967), J. Lauková (1971), J. Findra (1973), V. Obert (1973), E. Bajzíková (1973/74), J. Rybák (1974), J. Kopina (1976) a niektorí ďalší autori. Málo pozornosti sa venovalo Jilemnického krátkym prózam *Návrat* a *Prievan,* ktoré možno nazvať umelcovými štúdiami k románu Pole neorané.

Dominantným priestorom obidvoch poviedok a uvedeného románu sú Kysuce; odtiaľ vyvierajú pramene tematickej štruktúry týchto prozaických textov. Základným krédom životnej a literárnej cesty P. Jilemnického sa stáva túžba po sociálnej rovnosti, po zmene života na Kysuciach.

Poviedka *Návrat,* ktorá je predmetom našich poznámok, sa námetovo dotýka sociálno-morálnych dôsledkov hospodárskej krízy v prvej ČSR. Možno v nej vymedziť tri dominantné tematické miesta: 1. Rozsudok nad Štefanom Padychom — exekúcia; 2. Poklesok Štefanovej ženy Kače; 3. Štefanov návrat. Všetky tri štruktúrne celky majú svoju tenziu a detenziu (k termínom Miko, 1973). V prvom prípade je tenziou rozsudok o exekúcii u Padychov a detenziou odchod Štefana za prácou do Francúzska (zdanlivý únik pred hromadiacou sa biedou). Tenzia druhého tematického vrcholu spočíva v zobrazení sociálnej biedy, ubíjajúcej podstatu ľudských citov; detenziou sa stáva neúspešne realizovaná Kačina samovražda po mravnom poklesku. Pri tretej tematickej dominante je tenziou Kačin strach zo Štefanovho návratu a detenziou zmierenia sa Štefana — mrzáka a Kače s drsnou skutočnosťou. Táto detenzia je iba vonkajšia, zdanlivá; autor ňou totiž nevyriešil základné napätie, prameniace v konflikte človeka so skutočnosťou (sociálna bieda), ale iba načrtol obraz vyrovnania sa ľudí so životným údelom, čo je prejavom ich pasivity, hatiacej rodiace sa myšlienky na sociálnu revoltu. V takomto zmysle vyznieva tematický záver poviedky:

Rozplakala sa. Chcela mu rozprávať o všetkých tých mesiacoch biedy a zúfal-

stva, uponižovania a bôľu, nemala však slov a zajakala sa medzi slzami nezrozumiteľnými zvukmi. Pohladil ju po tvári. Nespýtal sa, prečo plače, či nad sebou, či je jej strašne z neho, dokaličeného, ktorý má byť aj naďalej jej mužom... (veď by ho mohla jej odpoveď zabiť)... a preto sa mu srdce v hrudi bolestne stislo, zrak sa rozmočil a hlas sa nalomil, keď sa nesmelo spýtal:

— A Kača, povedz... budeme zas tak... ako predtým? (1974, s. 366)

Na zachytenie prostredia a charakteristiku ľudí v rozličných situáciách Jilemnický využíva bohato vetvenú, inovačnú a viacfunkčnú autorskú reč. Cez ňu a v nej opisuje, zobrazuje a komentuje skutočnosť. Voči vonkajšiemu svetu nezostáva teda „chladným"; jeho komentár sa premieňa na kritické stanovisko.

Aká je Jilemnického realizácia uvedených troch tematických vrcholov poviedky prostredníctvom autorskej reči?

Pri prvej tematickej dominante autorská reč preberá na seba tri funkcie: charakterizačnú, komentujúcu a sprievodnú. Prvé dve funkcie sa často vo svojej konkrétnej podobe prelínajú. Raz autor vychádza z opisu a prechádza do „komentára", inokedy je jeho postup opačný. Hranice medzi týmito spôsobmi zachytenia postáv a prostredia sú veľmi jemné, zavše sa stierajú. Na ilustráciu uvedieme niekoľko ukážok:

1. Bolo treba ísť k Šulganovi, ktorý mal krčmu i sklep, ktorý mal múraný dom a na bruchu ťažkú zlatú retiazku. Šulgan nie je hlúpy. Šulgan dobre vie, koho si poznačiť kriedou na dverách svojej krčmy, aby si tieto čarbaniny preniesol a zapísal večer s istými zmenami do knihy dlžníkov. Šulgan darmo nehostí žandárov a notára a darmo nepozná pánov v meste. Vie dobre, čo si môže dovoliť a koľko dať komu na knižku zo svojich pivníc, aby, keď príde čas, všetko sa mu vrátilo v znásobenom počte. (s. 344)

2. Bol február, sneh ležal ešte všade dookola a mrazy, prichodiace v dlhých nociach ako zvučný zvon, dokonale sputnali zelenú vodu rieky, ktorá zbierala zo strmých strání a zhrbených chalúp všetku biedu a žiaľ tohto kraja. Niesla ich do Váhu, na Dolnú zem, kde čierne záhony rozsýpajú sa pod pluhom ako prachnivý pniak, kde na bujných lúkach pasú sa tučné a rohaté voly a kde ľudia jedia biely chlieb. To aby na Dolnej zemi vedeli, že sú ešte na svete Kysuce, kde každým rokom búrky a prívaly strhujú, odnesú chudobné záhony, kde nerastie žito ani dobre raž, kde sú zväčša len ženy, bo chlapi musia ísť do Francúzska, Kuby, Kanady a Argentíny, a kde sa bieda topí v denaturovanom liehu... (s. 345)

3. Zamieril od súdu priamo do krčmy. Boli tam niektorí známi, sedeli pri mokrých, páchnúcich stoloch, prežúvali tabak a pľuvali veľkými oblúkmi na nahnitú dlážku. Starí kopaničiari, rozžuvaní a vycicaní hladom a ťažkou prácou, takže z nich zostali len húžvy na suchej šiji a kostrbaté kosti rúk. (s. 343)

4. Reč bola ťažká ako olovo, a predsa v nej bolo toľko bezmocnosti, nijaká viera ju nenadnášala vyše nosa, a zapáchala tým odvekým potom, v ktorom sa biedne rodili a biedne zomierali ľudia na Kysuciach. (s. 345)

5. Kto v baniach kope, kto obnovuje rozbité závody a vyrovnáva granátmi

rozstrieľanú zem, pričom z tohto mora ľudskej biedy, poníženia a krívd má sa znovu zrodiť veselý tanec vrchných pár tisícov — ten nesmie nikdy na to pomyslieť, aby ľudsky žil!

Na Kysuciach ani nevedia, čo je to ľudsky žiť. Oni by len chceli, keď už majú tú strechu — hoc aj ošarpanú — nad hlavou, aby mali okrem zemiakov aj troška múky. Viac netreba. (s. 347)

V prvej ukážke autor uplatňuje charakterizáciu, ktorá voľne prechádza do komentára; prevláda tu komentujúca funkcia autorskej reči. Pomocou nej sa dotvára charakteristika postavy. „Komentár" sa jazykovo viaže najmä na spojenia *dobre vie, vie dobre, darmo nehostí, darmo nepozná.*

Druhá ukážka sa začína opisom prírody, ktorý sa najmarkantnejšie ohláša hneď v úvode: *Bol február, sneh ležal ešte všade dookola...* Príprava na autorov komentár sa naznačuje v spojení *zvučný zvon,* ktoré je prvým výrazným tenzívnym prvkom v tomto úryvku, a ďalej v spojení *dokonale sputnali.* Komentujúca funkcia autorskej reči sa roztvára v metonymii *zbierala všetku biedu a žiaľ tohto kraja.* Je tu zároveň aj posun od konkrétneho zážitkového výrazu (k termínu Miko, 1973) k abstraktnejšiemu vyjadrovaniu. V tomto protiklade zážitkovosti, konkrétnosti a abstraktnosti (pojmovosti) možno hľadať jeden zo zdrojov „kontrastu" opisu a komentára, teda makrokompozičných útvarov na vyjadrenie charakterizačnej a komentujúcej funkcie autorskej reči. Komentujúca funkcia autorskej reči výrazne prevažuje nad opisom v závere druhého úryvku, ktorý sa začína konektormi (o konexii textu porov. Mistrík, 1975) *to aby,* anticipujúcimi autorovo „vysvetlenie".

V prvých dvoch úsekoch mikrotextu tretej ukážky je charakterizačná funkcia opretá o zážitkové výrazy *(do krčmy, sedeli, pri mokrých, páchnúcich stoloch* atď.). Dejovosť sa tu naznačuje veľmi explicitne, príznakovým postavením slovesa *zamieril,* ktoré má značné pohybové vyznenie, na začiatku vety. Statickou syntagmou *starí kopaničiari* so sémanticky „okrúhlym" prídavným menom *starí* sa začína pásmo autorského komentára s expresívne zafarbenými prívlastkami *rozžuvaní* a *vycicaní.* Text naberá na abstrakcii *(hladom, ťažkou prácou)* a posúva sa do mierne inovovanej metonymie *(... z nich zostali len húžvy na suchej šiji a kostrbaté kosti rúk).*

V štvrtom úryvku jednoznačne prevláda komentujúca funkcia autorskej reči. Charakterizačná funkcia je len latentne prítomná v obraznom prirovnaní *reč bola ťažká ako olovo,* v konkrétnom predložkovom spojení *vyše nosa* a v expresívnej metafore *zapáchala.* Aj tieto charakterizačné prvky sú však stlmené „gnómickým" kontextom a abstraktnými výrazmi *(toľko bezmocnosti, nijaká viera, tým odvekým, sa biedne rodili, biedne zomierali, ľudia).*

Piaty úryvok je takmer výlučným komentárom. Autorská reč pripomína spisovateľove poznámky, skice, náčrty k problémom a postavám. Tento typ autorskej reči potvrdzuje, že analyzovanú poviedku, ako sme už uviedli, možno pokladať za „štúdiu", prípravu na zobrazenie jedného zo základných sujetovo-kompozičných pásiem v románe Pole neorané.

Pri druhom tematickom vrchole má autorská reč najmä sprievodnú funkciu, ktorú vymedzujeme pri vetách uvádzajúcich reč a konanie postáv. Komentujúcu a okrajovo aj hodnotiacu funkciu nadobúda vo chvíľach zásadného konfliktu jednotlivca a spoločnosti. Popri uvedených funkciách možno tu vymedziť aj charakterizačnú funkciu, pomocou ktorej autor vstupuje do prostredia a opisuje postavu.

Uvedieme príklady na sprievodnú (a), komentujúcu a hodnotiacu (b) a komentujúcu a charakterizačnú funkciu (c) autorskej reči.

a) Kača sa podlomila v kolenách, zaplakala a zviezla sa na zem. Baby, ktoré sa prizerali exekúcii, ľutovali ju a vraveli:... (s. 349)

b) Ten úsmešok nebol mienený zle, bo ľudia tu neostria svoje slová vedome, aby nimi druhého zrážali. Súcit je možný len tam, kde jedným je dobre a druhí trpia. Na Kysuciach však všetkých zalialo more biedy a trápenia a každý ho na svojom mieste hlce plným dúškom, aby sa udržal hore.
Každý sa stará len o svoju biedu. (s. 350)

Hodnotiaca funkcia sa obnažuje na začiatku a na konci úryvku *(ten úsmešok nebol mienený zle — každý sa stará len o svoju biedu);* autor tu vlastne hodnotiacimi výrazmi „ospravedlňuje" konanie svojich postáv.

c) Kača sa zožierala svojou vlastnou hanbou, skrývala sa pred ľuďmi a kopala svoje záhonky uvzate, odpovedajúc len na pol slova okoloidúcim ľuďom, ktorí ju pozdravovali v práci.

Krajom išlo leto a veselá pieseň. Kača sa však hrbila pod neznesiteľnou ťarchou vlastnej výčitky, ktorá sa jej zrazu videla oveľa ťažšia ako tá povodeň biedy, z ktorej vyšla. Výčitky boli tým ostrejšie, čím väčšmi narastal čas od poslednej Michalovej návštevy, a Kača nevládala ani odhadnúť veľkosť hriechu, ktorého sa dopustila. (s. 360—361)

„Napätie" komentujúcej a charakterizačnej funkcie autorskej reči sa v poslednom úryvku prejavuje veľmi vypukle; v niektorých prípadoch sa zdá, akoby jedna funkcia prerastala do druhej. Vznikajú tak kontextové kontrasty, vyplývajúce z radenia konkrétnych, detailných obrazov a abstraktnejších výrazov, ktorými sa autor dostáva do vnútorného sveta postáv. Tak napr. v spojení *Kača sa však hrbila* slovesný tvar *sa hrbila* nahráva prvotnému, zážitkovému významu; avšak v ďalšom kontexte sa jeho

sémantická náplň posúva k abstraktnejšiemu pásmu, ktoré vyhovuje komentujúcej funkcii: *pod neznesiteľnou ťarchou vlastnej výčitky.* V tejto interpretácii by sa dalo pokračovať ďalej, avšak tým by sme len kvantitatívne rozmnožovali naše hlavné východiská, podrobnejšie naznačené pri rozbore autorskej reči v prvom tematickom vrchole.

Citované príklady znovu dokumentujú, že v texte niekedy ťažko možno vyčleniť jednotlivé funkcie autorskej reči v „čistej" podobe; zvyčajne sa navzájom prelínajú (upozornili sme na to už pri analýze autorskej reči v prvej tematickej dominante) a vytvárajú zložitú sieť autorovho záberu skutočnosti a jeho životnej filozofie, obsiahnutej v umeleckom posolstve poviedky.

Pri realizácii tretieho dominantného tematického miesta v poviedke má autorská reč — rovnako ako v predchádzajúcich tematických vrcholoch — sprievodnú, charakterizačnú a komentujúcu funkciu, pričom posledná z nich sa tu vyskytuje zriedkavejšie, pretože spolu s charakterizačnou funkciou prerastá z autorskej reči do reči postáv.

Príklady:

a) Charakterizačná funkcia autorskej reči:

Hneď popri ceste bežala železnica. Koľajnice hriali sa na slnku ako dva hady. A tuto je zastávka, v záhradke kvitnú krvavé klinčeky a pri každej ruži na zelenej žŕdke blyští sa veľká sklená guľa. (s. 363)

Ukazovacie zámeno *tuto* je signálom na zdynamizovanie, aktualizáciu opisu; cezeň autor vkladá do textu postavu. Ide vlastne o „cudzorodý" prvok v autorskej reči, ktorý pripravuje pásmo reči postáv.

b) Charakterizačná a komentujúca funkcia autorskej reči:

Stojí pred ňou, jeden rukáv prázdny, tvár zjazvená strašnými ranami, nos so širokými otvormi dokaličený, a pozašívané pery nijako nemôžu zakryť žlté zuby. Chcel by sa usmievať, a vie, že pred tým úsmevom ona i on vybuchli by v plač a Veronka by sa rozrevala na ceste ako každé iné dieťa, ktoré postrašia... (s. 364)

Komentujúca funkcia autorskej reči sa začína textom: *Chcel by sa usmievať, a vie, že pred tým úsmevom...* Popri kontraste zážitkového výrazu, typického pre charakterizačnú funkciu, a abstraktnejšieho, viac pojmového pomenovania, charakteristického pre komentujúcu funkciu, sa na vykreslení protikladu oboch funkcií z jazykových prostriedkov zúčastňuje aj kategória spôsobu: indikatív vyhovuje charakterizačnej funkcii a kondicionál (ako v našej ukážke) komentujúcej funkcii autorskej reči.

Na záver našich poznámok o využití autorskej reči pri výstavbe troch

KNIŽNICA

Piaty úryvok je takmer výlučným komentárom. Autorská reč pripomína spisovateľove poznámky, skice, náčrty k problémom a postavám. Tento typ autorskej reči potvrdzuje, že analyzovanú poviedku, ako sme už uviedli, možno pokladať za „štúdiu", prípravu na zobrazenie jedného zo základných sujetovo-kompozičných pásiem v románe Pole neorané.

Pri druhom tematickom vrchole má autorská reč najmä sprievodnú funkciu, ktorú vymedzujeme pri vetách uvádzajúcich reč a konanie postáv. Komentujúcu a okrajovo aj hodnotiacu funkciu nadobúda vo chvíľach zásadného konfliktu jednotlivca a spoločnosti. Popri uvedených funkciách možno tu vymedziť aj charakterizačnú funkciu, pomocou ktorej autor vstupuje do prostredia a opisuje postavu.

Uvedieme príklady na sprievodnú (a), komentujúcu a hodnotiacu (b) a komentujúcu a charakterizačnú funkciu (c) autorskej reči.

a) Kača sa podlomila v kolenách, zaplakala a zviezla sa na zem. Baby, ktoré sa prizerali exekúcii, ľutovali ju a vraveli:... (s. 349)

b) Ten úsmešok nebol mienený zle, bo ľudia tu neostria svoje slová vedome, aby nimi druhého zráňali. Súcit je možný len tam, kde jedným je dobre a druhí trpia. Na Kysuciach však všetkých zalialo more biedy a trápenia a každý ho na svojom mieste hlce plným dúškom, aby sa udržal hore.
Každý sa stará len o svoju biedu. (s. 350)

Hodnotiaca funkcia sa obnažuje na začiatku a na konci úryvku *(ten úsmešok nebol mienený zle — každý sa stará len o svoju biedu);* autor tu vlastne hodnotiacimi výrazmi „ospravedlňuje" konanie svojich postáv.

c) Kača sa zožierala svojou vlastnou hanbou, skrývala sa pred ľuďmi a kopala svoje záhonky uvzate, odpovedajúc len na pol slova okoloidúcim ľuďom, ktorí ju pozdravovali v práci.

Krajom išlo leto a veselá pieseň. Kača sa však hrbila pod neznesiteľnou ťarchou vlastnej výčitky, ktorá sa jej zrazu videla oveľa ťažšia ako tá povodeň biedy, z ktorej vyšla. Výčitky boli tým ostrejšie, čím väčšmi narastal čas od poslednej Michalovej návštevy, a Kača nevládala ani odhadnúť veľkosť hriechu, ktorého sa dopustila. (s. 360—361)

„Napätie" komentujúcej a charakterizačnej funkcie autorskej reči sa v poslednom úryvku prejavuje veľmi vypukle; v niektorých prípadoch sa zdá, akoby jedna funkcia prerastala do druhej. Vznikajú tak kontextové kontrasty, vyplývajúce z radenia konkrétnych, detailných obrazov a abstraktnejších výrazov, ktorými sa autor dostáva do vnútorného sveta postáv. Tak napr. v spojení *Kača sa však hrbila* slovesný tvar *sa hrbila* nahráva prvotnému, zážitkovému významu; avšak v ďalšom kontexte sa jeho

sémantická náplň posúva k abstraktnejšiemu pásmu, ktoré vyhovuje komentujúcej funkcii: *pod neznesiteľnou ťarchou vlastnej výčitky.* V tejto interpretácii by sa dalo pokračovať ďalej, avšak tým by sme len kvantitatívne rozmnožovali naše hlavné východiská, podrobnejšie naznačené pri rozbore autorskej reči v prvom tematickom vrchole.

Citované príklady znovu dokumentujú, že v texte niekedy ťažko možno vyčleniť jednotlivé funkcie autorskej reči v „čistej" podobe; zvyčajne sa navzájom prelínajú (upozornili sme na to už pri analýze autorskej reči v prvej tematickej dominante) a vytvárajú zložitú sieť autorovho záberu skutočnosti a jeho životnej filozofie, obsiahnutej v umeleckom posolstve poviedky.

Pri realizácii tretieho dominantného tematického miesta v poviedke má autorská reč — rovnako ako v predchádzajúcich tematických vrcholoch — sprievodnú, charakterizačnú a komentujúcu funkciu, pričom posledná z nich sa tu vyskytuje zriedkavejšie, pretože spolu s charakterizačnou funkciou prerastá z autorskej reči do reči postáv.

Príklady:

a) Charakterizačná funkcia autorskej reči:

Hneď popri ceste bežala železnica. Koľajnice hriali sa na slnku ako dva hady. A tuto je zastávka, v záhradke kvitnú krvavé klinčeky a pri každej ruži na zelenej žŕdke blyští sa veľká sklená guľa. (s. 363)

Ukazovacie zámeno *tuto* je signálom na zdynamizovanie, aktualizáciu opisu; cezeň autor vkladá do textu postavu. Ide vlastne o „cudzorodý" prvok v autorskej reči, ktorý pripravuje pásmo reči postáv.

b) Charakterizačná a komentujúca funkcia autorskej reči:

Stojí pred ňou, jeden rukáv prázdny, tvár zjazvená strašnými ranami, nos so širokými otvormi dokaličený, a pozašívané pery nijako nemôžu zakryť žlté zuby. Chcel by sa usmievať, a vie, že pred tým úsmevom ona i on vybuchli by v plač a Veronka by sa rozrevala na ceste ako každé iné dieťa, ktoré postrašia... (s. 364)

Komentujúca funkcia autorskej reči sa začína textom: *Chcel by sa usmievať, a vie, že pred tým úsmevom...* Popri kontraste zážitkového výrazu, typického pre charakterizačnú funkciu, a abstraktnejšieho, viac pojmového pomenovania, charakteristického pre komentujúcu funkciu, sa na vykreslení protikladu oboch funkcií z jazykových prostriedkov zúčastňuje aj kategória spôsobu: indikatív vyhovuje charakterizačnej funkcii a kondicionál (ako v našej ukážke) komentujúcej funkcii autorskej reči.

Na záver našich poznámok o využití autorskej reči pri výstavbe troch

KNIŽNICA

tematických dominánt v analyzovanej poviedke uvedieme schému rozloženia jednotlivých funkcií tohto textového pásma:

<table>
<tr><td rowspan="3">Tematický vrchol</td><td colspan="4">Autorská reč</td></tr>
<tr><td colspan="4">funkcia</td></tr>
<tr><td>charakterizačná</td><td>komentujúca</td><td>sprievodná</td><td>hodnotiaca</td></tr>
<tr><td>I</td><td>+</td><td>+</td><td>+</td><td>–</td></tr>
<tr><td>II</td><td>+</td><td>+</td><td>+</td><td>(+)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">III</td><td>+</td><td>(+)</td><td rowspan="2">+</td><td rowspan="2">–</td></tr>
<tr><td colspan="2">Reč postáv</td></tr>
</table>

Podobne ako autorská reč aj reč postáv je pri stvárňovaní tematických dominánt poviedky viacrozmerná.

V prvom tematickom vrchole reč postáv na jednej strane „spresňuje obraz rozprávača“ (Lauková, 1971, s. 293), na druhej strane dynamizuje a dramatizuje text. Dialógy, konkrétne realizácie reči postáv, vyznievajú zväčša ako „logické repliky“; popri dvojčlennom dialógu dáva autor zaznieť aj kolektívnemu dialógu (k termínom Šalingová, 1962, s. 76–77). Príklady:

a) – Tak som sa dal zapísať, – hovoril žene, keď prišiel.
– Len či to tu sama uvládzem, – odpovedá v obavách Kača, smrkajúc plačky do záponky. – Teraz práve, keď Šulgan sa na nás tak vyvŕšil. Odvedú nám kravu... a čo potom?
– Akosi bude, dá pánboh, – posmeľuje ju Padych. (s. 347)
b) Husté obočia chlapov sa vypäli vo vysokých oblúkoch a temer všetci odrazu sa začudovali:
– A?
– Nevravže!
– A to kto? (s. 343–344; a = dvojčlenný dialóg, b = kolektívny dialóg)

Cez monológ, ktorý si, prirodzene, nevynucuje reakciu percipienta (alebo viacerých percipientov), autor nenápadne – najmä prostredníctvom rečníckej otázky – vchádza do textu a naznačuje komentujúcu funkciu reči postavy:

– Ja dobre vidím Šulganovi do žalúdka, – pokračoval trpko, až sa mu slová viazali v ťažké uzly. – Prečo ma nezažaloval už v zime? Azda z ľútosti, aby

sme mali aspoň trochu mlieka? Oh, nie je on taký milosrdný! Ja viem... to aby sme kravu v zime kŕmili... a na jar, na zelené si ju už vezme sám. (s. 345)

Tu sa vlastne dostávame do „úvahového" sveta postavy; ako sme videli pri autorskej reči, takýto ponor do vnútra postavy predznamenáva, načrtáva aj autorský „komentár".

Pri druhom tematickom vrchole sa reč postáv mení kvantitatívne i kvalitatívne. Jej frekvencia sa tu badateľne zvyšuje. V tomto tematickom priestore poviedky má dialóg primárne dramatizačnú a dynamizujúcu funkciu a až sekundárne sa využíva na „spresnenie obrazu rozprávača". „Komentár" z autorskej reči sa tu čiastočne preniesol do reči postáv. V porovnaní s prvým tematickým vrcholom sa v druhej tematickej dominante posilnila funkcia monológu. Už tu sa vyskytujú prechody z autorskej reči do reči postáv a opačne, pričom sa stierajú hranice medzi nimi. Na ilustráciu posledného konštatovania uvedieme príklady:

a) Jej povedomie plávalo vo snách. A celý deň bola v zajatí neznámych pocitov, ktoré vtisli zvláštny výraz jej bledej tvári. Utrpenie osihotených týždňov, zlá bieda prítomnosti a budúcnosť, v ktorej nebol výhľad na lepšie dni, zomkli Kaču do železného kruhu.

A z kruhu von nevyjdeš.

Štefan...

Štefan hovoril: pôjdem do Francúzska, aby nám bolo ľahšie. Ubudne jeden hladný gágor v chalupe. Zarobím a pošlem. A Kača, keď už ináč nemohlo byť, vložila celú nádej do Štefana. (s. 353—354)

b) — Pánboh ho potrestá! — plávalo Kači podvedomím. Ona však akosi príliš jasne cítila nezmyselnosť týchto bežných utešení a zrazu jej bolo všetko ľahostajné. Čo to pomôže, keby aj hneď prišiel na Šulgana boží trest, oheň, smrť, ošklivá choroba či iná pliaga, keď Kačina maštaľ zostane pustá a prázdna? Veď celý život tu — to je ani sosna, bleskom rozťatá, dažďom zošľahaná, snehom polámaná, a teraz, keď odcudzili Ružanu, to sťaby tej sosne odlomili posledný konár... (s. 349)

V tretej, záverečnej tematickej dominante má reč postáv — podobne ako v druhom tematickom vrchole — dramatizačnú a dynamizujúcu funkciu; tieto funkcie sa však primárne nerealizujú v dialogickej, ale v monologickej forme. Autorská reč veľmi často splýva s rečou postáv.

Na ilustráciu uvádzame tri ukážky:

a) V jeho očiach je preto strach, mihajú sa v zjavných obavách a — zdá sa — chceli by kohosi uprosiť, aby mu verili, aby mu verili, že on je Štefan Padych, ktorý sa takto vracia z Francúzska... (s. 364—365)

b) Kača išla ani slepec. V hlave hučí ešte vždy úžasný víchor. Hľa... tuto je Štefan, ktorý šiel do sveta, aby zachránil rodinu pred hladovou smrťou, a nie je to jeho vina, že prichádza dodrúzganý a zbitý na nepoznanie. Vracia sa

k žene... a ona si nosí život naplnený cudzou láskou ako pobehlica... možno, že práve vtedy s tým druhým počala, keď vynášali z bane dokrvavené Štefanovo telo... A Kača, hoci vie, akou biedou, bolesťou a obeťami sa prehrýzla k tomuto dňu, Kača cíti: teraz, práve teraz musí sa mu vrhnúť k nohám, objať jeho kolená a na celý svet zúfalo, kajúcne kričať: Odpusť! (s. 365)

c) Pomyslel si: Tak je to predsa pravda!

Táto myšlienka však vzopäla sa ako kôň, ktorý už nemá sily. Veď... Pravda, škodoradostní ľudia písali mu list až hen do Francúzska... na, tu máš... krava je zas doma... ale... (s. 365)

Je to konečný bod symbiózy autorskej reči a reči postáv, v ktorom sa v spoločnom vyznení a vzájomnom prelínaní ruší „napätie" obidvoch textových prúdov. Autor sa takto stotožňuje so svojimi postavami, sympatizuje s nimi; za plnohodnotný život svojich hrdinov sa výsostne angažuje.

Aj rozbor autorskej reči a reči postáv v poviedke *Návrat* potvrdzuje jednoznačne pokrokové vyznanie a krédo spisovateľa P. Jilemnického.

Literatúra

BAJZÍKOVÁ, E.: Sociálny aspekt v diele P. Jilemnického (P. Jilemnický: Štrajk). Slovenský jazyk a literatúra v škole, *20*, 1973/74, s. 177—180.

DAROVEC, M : Stavba vety v románe Petra Jilemnického *Kompas v nás*. Slovenská reč, *19*, 1954, s. 165—173.

DAROVEC, M.: K štýlu P. Jilemnického v diele *Kompas v nás*. Slovenská reč, *20*, 1955, s. 88—96.

FINDRA, J.: Odsek ako prvok epickej štruktúry. In: Segmenty a kontext. Litteraria. 15. Red. V. Kochol. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 66—119.

JILEMNICKÝ, P.: Víťazný pád. Zuniaci krok. Návrat. Prievan. Tma. Sklári. Pole neorané. (Peter Jilemnický I.) 1. vyd. Bratislava, Tatran (Zlatý fond slovenskej literatúry) 1974. 814 s.

JÓNA, E.: Peter Jilemnický, Kompas v nás. Slovenská reč, *17*, 1951/52, s. 48—52.

KOPINA, J.: Syntax frazeologizmov v Jilemnického románe *Kronika*. Slovenská reč, *41*, 1976, s. 330—339.

LAUKOVÁ, J.: Akcelerácia v stavbe románu *Pole neorané*. Slovenská reč, *36*, 1971, s. 291—298.

MIKO, F.: Od epiky k lyrike. Štylistické prierezy literatúrou. 1. vyd. Bratislava, Tatran 1973. 293 s.

MISTRÍK, J.: Peter Jilemnický, Víťazný pád. In: Rozbory umeleckej prózy. Red. J. Mistrík, J. Ružička. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1967, s. 38—45.

MISTRÍK, J.: Štruktúra textu. 1. vyd. Bratislava, Československý rozhlas 1975. 93 s.

OBERT, V.: Epická postava a konflikt hodnôt. Peter Jilemnický: Víťazný pád. In: O interpretácii umeleckého textu. 4. Red. F. Miko, A. Popovič. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 81—91.

RYBÁK, J : Neurčité zámená v Kronike P. Jilemnického (a v jej ruskom preklade). Ruštinár. *9*, 1974, s. 168—171, 200—203.

ŠALINGOVÁ, M.: Štruktúra textu epickej prózy. In: Otázky prózy. Litteraria. 5. Red. O. Čepan. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962, s. 64—84.

DISKUSIE

Eugen Pauliny

NEUTRALIZÁCIA (v – f) A HLÁSKA *[ṷ]*

Neutralizácia spoluhlások */v — f/* má v spisovnej slovenčine isté zvláštnosti oproti ostatným šumovým spoluhláskam, ktoré sú spojené do protikladu „znelosť — neznelosť". Je to dané tým, že spoluhláska */v/* bola pôvodne nepárová sonórna spoluhláska a spoluhláska */f/* v slovenskom fonologickom systéme pôvodne nejestvovala. Vývin nebol rovnaký vo všetkých slovenských nárečiach ani v časovom zaradení, ani vo výsledkoch. Začiatok všetkých zmien sem patriacich, ktorých výsledky badáme v slovenských nárečiach, kladiem na začiatok 13. stor. (podrobnejší výklad pozri Pauliny, 1963, s. 209—221). Stav v spisovnom jazyku sa opiera vcelku o stredoslovenské nárečia, hlavne o stredoslovenské nárečia severného typu (zvolenské, turčianske, liptovské, dolnooravské).

S týmto vývinom súvisí, že spoluhláska */v/* si doteraz zachovala v niektorých súvislostiach charakter sonórnej spoluhlásky, a to jednak v spôsobe kombinácie s inými šumovými spoluhláskami a jednak v samotnom spôsobe výslovnosti. Súčasne s tým sa spoluhláska */f/* nestala doteraz celkom bežnou súčasťou slovenského konsonantického systému, hoci si o „domovské právo" v ňom „zažiadala" asi pred sedemsto rokmi.

Z fonetického hľadiska sa spoluhláska */v/* vyskytuje v spisovnom jazyku v troch pozičných variantoch. Najčastejší je sonórny labiodentálny variant, menej častý je šumový labiodentálny variant a pre spisovnú výslovnosť v istých pozíciách je charakteristický (a teda mimoriadne dôležitý) bilabiálny sonórny variant (vo fonetickom prepise sa značí obyčajne ako *[ṷ]*. Fonéma */f/* sa vyskytuje len v jednej podobe. O výskyte jednotlivých týchto hlások v spisovnej slovenčine píše podrobne Á. Kráľ (1974, s. 341—343). Nie je to preto potrebné opakovať. Bežný používateľ spisovného jazyka zo stredoslovenskej nárečovej oblasti si neuvedomuje rozdiel medzi jednotlivými variantmi fonémy */v/*. Istú výnimku tvorí variant *[ṷ]*. Ale takýto používateľ spisovného jazyka ako hovoriaci i ako počúvajúci zvyčajne rozlišuje a vníma len protikladné fonémy */v — f/*. Tri spomínané varianty fonémy */v/* sú totiž podmienené pozíciou a pri bežnej komunikácii sa nevnímajú, keďže rozdiely v ich zvukových vlastnostiach nemajú rozlišovaciu

silu. Aby sme si uviedli príklad. Pre foneticky, resp. fonologicky „nezaťaženého" používateľa spisovnej slovenčiny nie je nič čudné na tom, že v slovách ako *tvoj, svoj, chvoja* sa pred spoluhláskou /*v*/ vyskytuje neznelá šumová spoluhláska. Lenže ak predpokladáme, že spoluhláska /*v*/ tvorí so spoluhláskou /*f*/ jeden pár, spojený protikladom znelosti, teda že pár /*v* — *f*/ je taký pár ako napr. /*s* — *z*/, /*d* — *t*/ atď., vtedy sa ukáže „nenormálnosť" spojení *tv-, sv-, chv-*, lebo na mieste spoluhlásky /*v*/ nemôže v obdobnom spojení stáť nijaká znelá šumová spoluhláska, teda nie sú možné spojenia ako *tboj, *sdoj, *chzoja. Ale sonórna spoluhláska v obdobnej pozícii môže stáť, napr. *tlama, tma, smelý, snaha, chlieb* atď. Ako vidieť, v týchto pozíciách spoluhláska /*v*/ zachováva svoje praslovanské dedičstvo sonórnej spoluhlásky. Preto môže pred ňou stáť v tej istej morféme neznelá šumová spoluhláska. Rovnako tak si bežný používateľ spisovného jazyka neuvedomuje, že v slovách ako *vdova, vbiť* je výslovnosť spoluhlásky *[v]* iná, ako je napr. v slovách *voda, viť*. V slovách *vdova, vbiť* foneticky ide o výslovnosť šumového labiodentálneho *[v]*, kým v slovách *voda, viť* sa vyslovuje sonórne labiodentálne *[v]*. Ale tieto rozdiely nevníma ani hovoriaci, ani počúvajúci, lebo nemajú rozlišujúcu silu, hovoriaci i počúvajúci ich vnímajú ako ten istý zvuk, lebo zvukové rozdiely sú podmienené pozíciou, v ktorej sa obidva druhy hlásky *[v]* nachádzajú. Z toho dôvodu sa nazdávam, že ani v ortoepických poučkách netreba na tieto rozdiely upozorňovať. Treba ich rozviesť v teoretickom úvode príručky, vo výslovnostných poučkách, ale v samotnom slovníku nie sú potrebné. Tam ich pokladám nielen za zbytočné, ale priam za škodlivé a dezorientujúce, lebo upozorňujú na rozdiel, ktorý si normálny používateľ spisovného jazyka neuvedomuje. Treba rátať s tým, že veľká časť používateľov si prečíta (ak si prečíta) teoretickú časť príručky len zbežne, bude používať najmä slovník. A ak tam nájde, že slovo *vdova* treba vysloviť ako *[wdova]*, bude dezorientovaná, nie poučená.

Iná je situácia pri variante *[u̯]*. Kým využívanie šumového i sonórneho variantu fonémy /*v*/ na tom mieste, kde sa vyžaduje v spisovnej výslovnosti, je vo všetkých slovenských nárečiach v podstate rovnaké a teda pre všetkých používateľov bezproblémové, proti tomu na mieste, kde sa v spisovnej výslovnosti predpisuje výslovnosť hlásky *[u̯]*, vyslovuje sa v západoslovenských a vo veľkej časti východoslovenských nárečí hláska *[f]* alebo šumové *[v]*. Je to na konci slova pred pauzou a pred neznelou spoluhláskou vnútri slova. Ba na istom území na rozhraní západoslovenských a stredoslovenských nárečí sa tu vyslovuje šumové *[v]*. Azda v kontraste s tuto výslovnosťou vystupuje variant *[u̯]* výraznejšie aj u príslušníkov stredoslovenských nárečí. Badať to najmä podľa toho, že u menej školených prí-

slušníkov stredoslovenských nárečí nachádzame pravopisné odchýlky jednak typu *[dubou]*, jednak typu *[s tov ženov]*.

Preto sa musia miesta, v ktorých treba vyslovovať *[u̯]*, v ortoepických pravidlách presne opísať. Jednoznačne sa variant *[u̯]* spoluhlásky */v/* používa na konci slabiky, resp. morfémy alebo slova po samohláske a v prípadoch ako *červ* (rovnako tak aj v prebratých slovách a tvaroch ako *nerv, rezerv, sálv*). V niektorých prípadoch pred sonórnymi spoluhláskami nie je ustálená výslovnosť. Môže tam byť aj sonórne *[v]*, aj bilabiálne sonórne *[u̯]*, teda: *[rouni: — rovni:], [zi:ula — zi:vla]*. Ale z hľadiska komunikácie, teda z fonologického hľadiska je irelevantné, ktorý variant sa použije.

Ak by sa pri ortoepických prepisoch neuvádzalo, kedy sa vyslovuje šumové a kedy sonórne *[v]*, vtedy by pochopiteľne nebolo treba uvádzať ani to, že spoluhláska */f/* sa v príslušných pozíciách neutralizuje na šumovú spoluhlásku *[v]*. Uviedlo by sa, že sa neutralizuje na */v/*. Teda: *šéf domu → [še:v domu], šéfredaktor → [še:vredaktor], traf! trafme! trafte → [traf! travme! trafte!]*.

Fonologická platnosť zvuku *[u̯]* v dvojhláske *[u̯o]* a v neutralizačných postaveniach typu *[prauda], [stouka], [kou̯]* je po vysvetleniach fonologickej platnosti zvuku *[i̯]* zrejmá, pretože ide o celkom obdobný prípad. Riešenie sme vlastne podali v skratke pri rozbore fonologickej platnosti zvuku *[i̯]*. Z tých istých príčin aj zvuk *[u̯]* pri diftongu *[uo]* vnímame ako *u*-ový vokalický element, kým v prípadoch ako *[prau̯da]* atď. ho vnímame ako variant fonémy */v/*. Vôbec nemožno uvažovať o tom, že by napr. tvar gen. pl. *ôs* (nom. sg. *osa*) a tvar nom. sg. *voz [vos]* boli fonologicky homofónne, ak pokladáme slovenské diftongy za bifonematické (Horecký, 1974). V gen. pl. *ôs [u̯os]* je zvuk *[u]* fonetickým korelátom vokalickej *u*-ovej časti diftongu, kým v slove *voz [vos]* ide o konsonant */v/*.

Literatúra

HORECKÝ, J.: Povaha dvojhlások v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 12. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1974, s. 49—52.

KRÁĽ, Á.: Spoluhláska v a jej varianty. Kultúra slova, *8*, 1974, s. 338—344.

PAULINY, E: Fonologický vývin slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963, s. 209—221.

Filip Sabol

O SLOVNODRUHOVEJ POVAHE VÝRAZOV **VYŠE** A **NIŽE**

Slovník slovenského jazyka (ďalej SSJ) V na s. 307 klasifikuje slovo *vyše* v 3. význame (vyjadruje, že miera, hodnota niečoho je vyššia, ako udáva príslušný kvantitatívny [číselný] výraz) ako príslovku i predložku. Lenže v uvedených dokladoch *(má vyše 70 rokov, čakať vyše hodiny, je to vyše roka, vyše tridsaťročný človek, vyše hodinová chôdza)* nemá slovo *vyše* platnosť príslovky. Slovensko-ruský slovník od D. Kollára a kol. na s. 627 dokladá príslovkový význam spojeniami *čakať vyše hodiny, mať vyše päťdesiat rokov, starostí vyše hlavy.* No ani v nich nejde o príslovkové, lež o predložkové spojenia.

Príslovky — ako ich opisuje Morfológia slovenského jazyka na s. 565—572 — sa primkýnajú k slovesám, adjektívam a adverbiám a v určovacích syntagmách plnia úlohu rozvíjacieho vetného člena, príslovkového určenia *(šiel pešo, úžasne prudko, veľmi dobrý).* V postavení za substantívom *(cesta späť, úkrok vpravo)* majú platnosť nezhodného prívlastku. Vo vetách typu *Tu Košice* figurujú ako menný prísudok, z ktorého sa vypustila spona. Príslovky teda nemôžu stáť pred substantívom vo funkcii jeho rozvíjacieho vetného člena. Ide tu o predložkovú konštrukciu, v ktorej sa predložka viaže so substantívom v istom páde.

Prečo sa predložka *vyše* hodnotí v slovníkoch aj ako príslovka? Druhotné predložky vznikli aj z prísloviek. Pritom daktorým z nich ostala okrem predložkovej funkcie i pôvodná príslovková funkcia (napr. v konštrukciách *strelil vedľa, býva naproti, pracujú tam povyše, idúci pomimo).* I predložky *vyše* a *niže* majú pôvod v príslovkách. SSJ II na s. 384 hodnotí slovo *niže* aj ako príslovka a dokladá to výpiskami: *Býva tu n i ž e hneď* a *Odtiaľ sa spúšťali n i ž e za hlasom píly.* Vo východoslovenských nárečiach sa popri predložkových spojeniach *vyšej (nižej) kościela* uplatňujú i príslovkové spojenia *podzme eščе vyšej (nižej).* V spisovnej slovenčine sa však už vyhranili predložkové podoby *vyše, niže* a príslovkové podoby *vyššie, nižšie.* Rozlišujeme teda predložkové konštrukcie *vyše (niže) kostola* a príslovkové konštrukcie *poďme ešte vyššie (nižšie).* Dnešní používatelia spisovného jazyka by aj excerpované vety formulovali len takto: *Býva tu nižšie* a *Odtiaľ sa spúšťali nižšie za hlasom píly.* Preto i namiesto zastaraných kompozít „vyšespomenutý" a „nižeuvedený" používame len ústrojné spojenia *skôr (prv, už) spomenutý* a *nižšie uvedený.*

Predložka *vyše* sa viaže s genitívom substantíva. Vyjadruje miestny význam alebo presah miery určenej kvantitatívnym výrazom (za kvantitatívny výraz pokladáme i mernú jednotku, spred ktorej sa elidovala číslovka

jeden: *vyše milióna* = vyše jedného milióna, *vyše hodiny* = vyše jednej hodiny). Podobnú väzbu má i predložka *niže*, ktorá vyjadruje okrem miestneho významu aj nedosahovanie miery určenej kvantitatívnym výrazom. So spomenutými predložkami korešpondujú predložky *nad* a *pod: vyše 30 °C* = nad 30 °C, *niže sto korún* = pod sto korún. Nie sú to však synonymné predložky, a preto ich nemožno vždy voľne zamieňať.

Namiesto predložkového vymedzovania miery sa často uplatňuje modifikácia kvantitatívneho výrazu časticami. Príklady: *okolo (blízo) troch miliónov obyvateľov = asi (približne, zo) tri milióny obyvateľov, niže roka = takmer (skoro) rok* a pod. Ani tu nejde o rovnoznačné, len o významovo blízke slová, no v jazykových prejavoch možno ich navzájom nahrádzať. Avšak jazykové príručky nie v každom prípade spoľahlivo určujú slovnodruhovú povahu častíc. Napríklad SSJ II na s. 549 hodnotí výraz *okolo* použitý vo vetách *Predo mnou sedí okolo 65-ročná* a *Má okolo päťsto nevybavených vecí* ako časticu. V podobných spojeniach pokladá predložku *blízo* za časticu SSJ I na s. 104 a Morfológia slovenského jazyka na s. 764. Naproti tomu časticovú platnosť lexém *približne, presne, priemerne, maximálne, prinajmenšom, spolu, dohromady* a iných nezaznamenáva ani jedna jazyková príručka (iba Morfológia slovenského jazyka na s. 800 v opise významu častice *z* uvádza slovo *približne* ako jej synonymnú časticu). Je teda potrebné objasniť si zásady slovnodruhovej klasifikácie týchto častíc.

Predložky sa viažu s výrazom (substantívom, zámenom, číslovkou) a ich význam sa konkretizuje v spojení s príslušným jeho pádom. Častice však modifikujú význam výrazu (slova, syntagmy alebo vety), pred ktorým bezprostredne stoja. Iba častica *tiež* máva postpozitívne postavenie, hoci sa už nezriedka používa aj v antepozícii. Spoločným znakom predložiek a častíc je, že stoja tesne pred príslušným výrazom a že nemajú vetnočlenskú platnosť. Odlišovacím znakom predložiek od častíc býva ich väzba s príslušným pádom *(okolo stovky, blízo milióna, pred troma rokmi)*, ktorá sa oslabuje len pri nesklonných číslovkách *(do 25 rokov, za niekoľko korún, vyše sto metrov)*. A práve chýbajúca pádová väzba umožnila slovkám *zo (z)* a *za* nadobudnúť charakter častíc: *má zo štyri roky, čo za jeden, čo sú to za kati.* Lenže pri predložkách *okolo, blízo, blízko, vyše, niže* je pádová väzba veľmi živá: *okolo miliardy* (nie „okolo miliarda"), *blízo tisícky* (nie „blízo tisícka"), *vyše roka* (nie „vyše rok"), *niže tridsiatky* (nie „niže tridsiatka"). Nemajú teda povahu častíc.

Z plnovýznamových slovných druhov len adjektíva a porovnávacie číslovkové výrazy bližšie určujú význam kvantitatívnych výrazov: *necelá stovka, rovných 50 korún, plných 45 minút, viac ako dva litre, menej ako rok života* (tu sa elidovala číslovka *jeden*). V posledných dvoch spojeniach

výrazy *viac ako* a *menej ako* upravujú význam určitých čísloviek. Obdobný determinatívny vzťah je i v číslovkových výrazoch *niekoľko sto* (písalo sa už i jednoslovne: *niekoľkosto), dvakrát sedem, desať na druhú* a pod.

Príslovky pred kvantitatívnymi výrazmi nadobúdajú platnosť častíc: *približne milión, maximálne hodinu, minimálne vy dvaja, priemerne štvrť kila, presne sto korún, spolu 35 kusov.* Ich modifikácia je zhodná s modifikáciou všeobecne uznávanými časticami: *asi kilometer, aspoň on sám, akurát toľko, práve dnes.* O časticovom charaktere posudzovaných slov svedčí aj ich postavenie pred predložkovým spojením: *približne pred rokom, minimálne o tri percentá, dovedna vyše pol miliardy korún, presne o tretej popoludní.* Takéto vysúvanie sa pred konštrukciu je vlastné časticiam, kým príslovky ako plnovýznamové slová možno použiť iba v syntagmatickom vzťahu, teda vnútri predložkovej konštrukcie: *o ťažko realizovateľnom opatrení, pred večne mladou Venušou.* Ale ak častice modifikujú len vetný člen, stoja v syntagme bezprostredne pred ním: *o sotva realizovateľnom opatrení, pri už umierajúcom vojakovi* (porov. s odlišnou modifikáciou predložkovej konštrukcie: *už pri umierajúcom vojakovi sa rozhodla . . .*). Nevýrazný, a teda trocha problematický slovnodruhový charakter mávajú častice z pôvodných prísloviek v postavení pred adjektívami a príslovkami (napr. *čisto civilnoprávna povaha, skutočne pekne rástlo, absolútne nijaký, fakticky takto*), keďže v takýchto konštrukciách sa stretáva možnosť časticovej modifikácie s možnosťou príslovkovej determinácie. I tu sa žiada vymedziť hranice slovnodruhovej platnosti. Spoľahlivým rozlišovacím znakom tu môže byť práve schopnosť častíc modifikovať nielen člen predložkovej konštrukcie, ale i celú predložkovú konštrukciu, čiže vysúvať sa pred ňu: *čisto civilnoprávna povaha — o čisto civilnoprávnej povahe,* ale i *čisto o civilnoprávnej povahe; skutočne pekne rástlo — skutočne pekný rast — o skutočne peknom raste,* ale aj *skutočne o peknom raste.* Príslovky nie sú schopné takto sa predsúvať.

Z doterajšieho uvažovania vysvitá, že slová *vyše* a *niže* fungujú ako predložky a v trocha zastaranom význame aj ako príslovky (*býva tam vyše, niže,* t. j. povyše, vyššie, poniže, nižšie). Ale v istých spojeniach sa správajú ako častice: *pred vyše desiatimi rokmi, s vyše stotisíc obyvateľmi, pri niže štyroch stovkách pracovníkov.* Modifikujú význam kvantitatívnych výrazov, ktoré sa pádom viažu s predložkami *pred, s, pri.* Zánik pádovej väzby umožnil predložkám *vyše* a *niže* prejsť medzi častice.

V slovenskom pravopise sa už zaužívalo jednoslovné písanie adjektív utvorených z predložkových spojení: *po zjazde — pozjazdový, pred revolúciou — predrevolučný, medzi národmi — medzinárodný, mimo maternice — mimomaternicový, proti štátu — protištátny.* Len adjektívne výrazy utvo-

rené z konštrukcií sekundárnej predložky *vyše* sa dosiaľ píšu dvojslovne: *vyše hodiny — vyše hodinový, vyše dvoch miliónov — vyše dvojmiliónový* (p. SSJ V, s. 307). Takýto spôsob písania dáva slovu *vyše* — a nazdávame sa, že neprávom — časticový charakter. Samostatné častice totiž nepodliehajú univerbizácii: *takmer hodinu — takmer hodinový, asi pol roka — asi polročný*. Jednoslovné písanie by umožnilo predponovým adjektívam bez zábran vstupovať do predložkových spojení: *na vyšehodinovej prednáške, pod vyšestoposchodovým mrakodrapom* (podobne ako: *v nadtisícmetrovej nadmorskej výške*). Takto utvorené adjektíva sú síce pridlhé, exkluzívne (veď preto sa v odbornom štýle uprednostňujú opisné konštrukcie: *pod mrakodrapom s vyše sto poschodiami, v nadmorskej výške nad tisíc metrov*), ale náležité (nevybočujú z rámca systémového tvorenia slov) a nie celkom osihotené (porov. *jedenapolmesačný, niekoľkotisícmetrový* a i.).

Uvedené poznatky by sa mali využiť na spresnenie slovnodruhovej klasifikácie posudzovaných slov, a to nielen v ďalších vydaniach slovníkov, ale aj v pripravovanej Syntaxi slovenského jazyka.

Ján Kopina

PRAVOPISNÁ A LEXIKÁLNA STRÁNKA VLASTNÝCH MIEN

Poučky o písaní veľkých písmen sú pomerne presne a výstižne zachytené v doterajších normatívnych príručkách, najmä v Pravidlách slovenského pravopisu. Ale aj spisovný jazyk sa časom mení, uplatňuje sa v ňom dynamickosť, ktorá sa týka jeho lexikálnej, morfologickej, štylistickej, hláskoslovnej, syntaktickej roviny, ako aj ortografickej stránky.

V našom príspevku sa pokúsime toto tvrdenie ilustrovať dokladovým materiálom, získaným excerpciou z tlače. Pôjde nám o otázku písania veľkých písmen. Celkove možno povedať, že popri dodržiavaní zaužívaných noriem pri písaní vlastných mien v písomných publicistických prejavoch sa vyskytujú aj prípady, keď jazyková prax predbieha, pozmeňuje, príp. aj koriguje poučky Pravidiel. Je to dané jednak vlastnosťami publicistického štýlu, jednak tým, že s prudkým rozvojom spoločenského života vzniká potreba pomenovať nové javy, veci, vlastnosti a pod., pričom mnohé neologizmy majú charakter vlastných mien a potom sa píšu s veľkým začiatočným písmenom. Uvedomujeme si pritom, že pri písaní veľkých písmen vo vlastných menách sa križujú dva aspekty jazyka, a to lexikálny a pra-

vopisný, ako na to správne poukázal L. Dvonč, keď napísal, „že pri vlastných menách treba presne rozlišovať lexikálnu stránku (protiklad všeobecných a vlastných mien) a ich stránku pravopisnú (písanie veľkých písmen vo vlastných menách)".[1]

Odstraňovanie jednotvárnosti v štylizácii využívaním synonymie, úsilie po koncíznosti a zvýšení prehľadnosti v publicistickom štýle sa markantne prejavuje v tendencii nahrádzať viacslovné vlastné mená najmä v zemepisných názvoch a v názvoch akcií a dejinných udalostí skrátenými podobami, hoci novšie príručky slovenského pravopisu napr. pri pomenovaniach významných dejinných udalostí pripúšťajú skracovanie oficiálnych názvov iba v týchto prípadoch: *Víťazný február — Február, Veľká októbrová socialistická revolúcia — Októbrová revolúcia, Veľká francúzska revolúcia — Francúzska revolúcia, Slovenské národné povstanie — Povstanie.*[2]

Otázkam skracovania viacslovných vlastných mien sa najpodrobnejšie zaoberal L. Dvonč,[3] a to z hľadiska lexikálneho, pravopisného a štylistického. Konštatuje, že sa prejavuje nejednotnosť v ponímaní skrátených pomenovaní namiesto úplných vlastných názvov: „Na jednej strane sa uplatňuje snaha chápať vec veľmi široko, t. j. v rámci istého kontextu používať za akékoľvek viacslovné pomenovanie jednoslovné skrátené pomenovanie, ktoré je vlastným menom. Na druhej strane sa obmedzuje používanie takýchto skrátených jednoslovných pomenovaní len na niektoré viacslovné pomenovania." Na základe toho rozlišuje potom „kontextové" skrátené pomenovania a skrátené pomenovania ustálené, s istou celonárodnou alebo celoštátnou platnosťou. K nim zaraďuje prípady: *Pražský hrad — Hrad, Bratislavský hrad — Hrad, Slovenské národné povstanie — Povstanie, Matica slovenská — Matica, Víťazný február — Február, Slovenská akadémia vied — Akadémia.* Ďalej sa zaoberá spôsobmi skracovania viacslovných vlastných názvov a štylistickým využitím niektorých skrátených pomenovaní, celkove sa však stavia proti všeobecnému používaniu tzv. kontextových skrátených pomenovaní v platnosti vlastných mien, čo pokladáme za správne, pretože by to viedlo k nežiadúcej komplikácii v pravopise. V podobnom duchu vyznieva aj názor V. Uhlára,[4] ktorý odmieta skrátenú podobu *Komúna* (namiesto názvu *Parížska komúna*) s veľkým písmenom

---

[1] DVONČ, L.: K problematike vlastných mien. Slovenská reč, *23*, 1958, s. 143.

[2] Pravidlá slovenského pravopisu Red. Š. Peciar. 11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 40; ORAVEC, J. — LACA, V.: Príručka slovenského pravopisu pre školy. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 58; ZAUNER, A.: Praktická príručka slovenského pravopisu. 4. vyd. Martin, Osveta 1973, s. 86.

[3] DVONČ, L.: Názvy typu *Povstanie, Matica, Akadémia.* Slovenská reč, *30*, 1965, s. 344–351.

[4] UHLÁR, V.: Parížska komúna, komúna. Slovenská reč, *25*, 1960, s. 312.

a navrhuje podobu *komúna* (s malým písmenom), lebo z kontextu jasne vyplýva význam pomenovania.

V novinárskom štýle popri ustálených skrátených pomenovaniach pozorujeme neprimeranú frekvenciu jednorazových skrátených pomenovaní viacslovných vlastných mien, pričom väčšina z nich pôsobí v kontexte rušivo a iba niektoré sa začínajú pociťovať ako samostatné synonymné skrátené vlastné mená rovnocenné úplným vlastným menám. Vlastné združené pomenovania v týchto textoch sa skracujú viacerými spôsobmi. Najčastejší je ten, že namiesto viacslovného vlastného pomenovania sa v kontexte použije príslušné substantívum, ktoré sa potom píše s veľkým začiatočným písmenom:

O Kráľovej účasti v *Spoločnosti* (t. j. v Spoločnosti česko-slovenskej) nemáme nijaké správy. (Nové slovo, 20. 5. 1976) — Slovanu prisľúbili stretnutie na *Ostrovoch* (= Britských ostrovoch) po skončení ligovej sezóny na máj, resp. jún. (Pravda, 3. 2. 1976) — Na *Lýre* (= Bratislavskej lýre) som bol prvý raz... (Smena, 15. 6. 1976)

Inokedy sa namiesto úplného vlastného názvu použije základné podstatné meno spolu s určujúcim prídavným menom, príp. prídavné meno zo združeného pomenovania sa transformuje do podoby substantíva, pričom sa veľké písmeno „presúva" z prvého určujúceho výrazu úplného vlastného mena na druhý určujúci výraz. Na rozdiel od predchádzajúceho typu sa dvojslovné skrátené podoby chápu už viac-menej ako pevne ustálené pomenovania príslušných úplných názvov, podobne ako skrátené podoby *Októbrová revolúcia* (namiesto celého názvu *Veľká októbrová socialistická revolúcia*), *Francúzska revolúcia (Veľká francúzska revolúcia)*, ktoré sa uvádzajú v Pravidlách. Príklady:

Najmä pre takých ľudí v *Spolkovej republike* (namiesto *Nemeckej spolkovej republike*), ktorí nepoznajú zákulisie a ktorí v takejto myšlienke naozaj vidia úsilie po vedeckom bádaní... (Pravda, 7. 5. 1976) — Boli to roky *Vlasteneckej vojny (Veľkej vlasteneckej vojny)*. (Pravda, 20. 12. 1974) — Ak si postavíme otázku, ako je možné, že myšlienky *Októbra (VOSR — Októbrovej revolúcie)* našli u nás... (Nové slovo, 27. 5. 1976)

Pri vlastnom mene *Spojené štáty americké* sa v tlači vyskytujú obidva spôsoby skracovania, pričom prvý spôsob *(Spojené štáty)* je celkom bežný, kým druhý spôsob skracovania *(Štáty)* je veľmi zriedkavý:

Činnosť *Spojených štátov* sa v predchádzajúcich rokoch v afrických krajinách totiž vôbec neoslabovala. (Pravda, 25. 5. 1976) — Na Strahove budú porovnávať rozdiely medzi americkým a naším športom, život našich ľudí a život, ktorý okolo seba poznajú v *Štátoch*. (Pravda, 25. 6. 1975)

Okrem zemepisných názvov a pomenovaní akcií a dejinných udalostí sa skrátené ekvivalenty viacslovných vlastných mien vyskytujú aj v názvoch ľudských sídel. V doterajších normatívnych príručkách pravopisu sa uvádza jeden konkrétny príklad substitúcie vlastného združeného pomenovania jednoslovným: *Pražský hrad — Hrad.* V príručke A. Zaunera[5] sa uvádza jednoslovné vlastné meno *Hrad* ako substitúcia oficiálneho názvu *Bratislavský hrad.* L. Dvonč[6] skrátenú podobu *Hrad* s veľkým písmenom pripúšťa od obidvoch úplných názvov: *Pražský hrad* i *Bratislavský hrad.* Toto stanovisko má oporu vo viacerých obdobných prípadoch, v ktorých iné pomenovanie je propriálnym názvom viacerých objektov. Napr. názov *Kriváň* nie je iba označením vrchu vo Vysokých Tatrách, ale je aj pomenovaním hotela (hotel *Kriváň* v Podbanskom). Skrátené pomenovanie *Akadémia* sa používa na označenie Slovenskej akadémie vied, Československej akadémie vied, Akadémie vied ZSSR a pod. Oprávnenosť uvedeného stanoviska potvrdzujú aj potreby jazykovej praxe, ako ukazujú príklady z dennej tlače.

Po besede, ktorá len prehĺbila srdečnú atmosféru pobytu, pani Allendeová so sprievodom odišla z *Hradu* na Slavín, kde v pietnej sieni položila kyticu červených klinčekov. (Pravda, 23. 1. 1975) — ... a hor sa pod *Hrad* ... kopať jamy pre osadenie stĺpov elektrického osvetlenia nájazdu vedúceho k mostu SNP (Pravda, 20. 7. 1976.)

Jednoslovné vlastné mená sa tvoria nielen z viacslovných vlastných názvov, ale aj zo všeobecných združených pomenovaní, a píšu sa potom s veľkými písmenami, čo svedčí o súvislosti medzi lexikografickou, presnejšie onomastickou a pravopisnou stránkou slovenčiny. Týka sa to kodifikácie antonymných a aktualizovaných zemepisných názvov typu *Západ* (namiesto združeného všeobecného pomenovania *západné kapitalistické krajiny*), *Východ* (používaného najmä v súvislosti s označením *Západ*). V Pravopisnej príručke pre školy od J. Oravca a V. Lacu a v 11. vyd. Pravidiel slovenského pravopisu sa uvádza iba názov *Západ.* V 4. vyd. Praktickej príručky slovenského pravopisu od A. Zaunera a v Slovenskej morfológii v škole od J. Jacku sa zaznamenávajú názvy *Západ* a *Východ.* V písomných publicistických prejavoch sa popri skrátenom vlastnom názve *Západ* bežne používa aj názov *Východ.* Uvedieme príklady:

Zároveň rozvoj stykov medzi *Východom* a *Západom* dokázal výhodnosť nových pomerov v medzinárodných stykoch. (Pravda, 25. 5. 1976) — Volajú po „obnovení rovnováhy medzi *Východom* a *Západom*" ďalším posilňovaním vojenského potenciálu NATO ... (Práca, 27. 5. 1976) — ... ako to bolo pri nedávnych revanšistických zrazoch tzv. landsmanschaftov, na ktorých sa hovorilo

[5] ZAUNER, A.: op. cit., s. 85.
[6] DVONČ, L.: Názvy typu *Povstanie, Matica, Akadémia.* Slovenská reč, *30,* 1965, s. 348.

o práve na starú vlasť a potrebe tvrdých opatrení proti komunistickým vládam na *Východe.* (Smena, 14. 6. 1976)

Okrem aktualizovaných zemepisných názvov typu *Západ, Východ,* príp. *Orient,* ktoré sú už zachytené v pravopisných príručkách, v novinárskych textoch sa vyskytujú podobné vlastné jednoslovné názvy *Sever, Juh.* Žiada sa pripomenúť, že názvami *Sever, Juh* a rovnako aj *Západ, Východ* sa nerozumejú iba severné európske štáty, resp. južné európske štáty a pod., tieto názvy možno používať aj v iných súvislostiach. Napríklad v amerických podmienkach sa názvami *Východ* a *Západ* označujú východné časti, resp. západné časti USA. Známa je vojna *Severu* proti *Juhu* v 19. stor. Dôkazom toho, že skrátené názvy *Sever, Juh* sa nepoužívajú iba ako ekvivalenty jedného viacslovného pomenovania, ale môžu byť ekvivalentmi aj viacerých takýchto spojení, sú aj doklady zo súčasnosti v dennej tlači.

Keďže reprezentanti sa stretnú dovedna až zajtra ráno a už v piatok odletia na *Sever* (t. j. do severoeurópskych štátov), nebudú mať pred zápasom vlastne nijaké sústredenie. (Pravda, 28. 1. 1975) — Platí to najmä pre tzv. dialóg *Sever — Juh,* ktorý vlani, hoci prebiehal medzi 19 rozvojovými krajinami a Západom v Paríži v štyroch pracovných skupinách po celý rok, neviedol k ničomu. (Pravda, 21. 2. 1977)

V novinárskych textoch sme zaznamenali aj nevhodné používanie veľkého písmena v jednotlivých podobách „Zborná, Hry", ktoré chápeme ako skrátené apelatíva všeobecných združených pomenovaní:

Nové tváre v *Zbornej* (namiesto v „zbornej komande"). (Východoslovenské noviny, 10. 11. 1976) — Každý športovec, ktorý nepríde na dopingovú kontrolu alebo použije zakázané drogy, bude z ďalšej účasti na *Hrách* (= olympijských hrách) vylúčený. (Pravda, 13. 2. 1976)

Vývin slovnej zásoby v slovenčine nesmeruje jednoznačne iba k tvoreniu vlastných názvov zo všeobecných združených pomenovaní (západné kapitalistické krajiny — Západ), pretože existuje i opačný proces, keď napr. v bežnom jazykovom styku pod vplyvom enormnej frekvencie niektoré vlastné mená zovšeobecneli *(xantipa, otelo, donkichot, škót, talian, donchuan . . .).*[7]

Relatívne najväčšia rozkolísanosť pri písaní veľkých písmen sa prejavuje v novších názvoch akcií, súťaží a pod. Značná časť vlastných mien tohto druhu je obsiahnutá v doterajších príručkách pravopisu, ale pri názvoch

[7] MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970, s. 253.

novovzniknutých akcií, súťaží a pod. nastáva nejednotnosť v pravopise tým, že raz sa tieto názvy v písomných prejavoch chápu ako vlastné mená, inokedy ako apelatíva. Je pochopiteľné, že Pravidlá nemôžu zachytiť všetky pomenovania tohto druhu. Niektoré vznikajú, iné zanikajú, príp. niektoré sa utvoria a až po istom čase sa ustáli ich pravopis:

V Prešove sa skončila *Pionierska športová olympiáda.* (Pravda, 5. 7. 1976) — Akáže by to bola *pionierska športová olympiáda* v Prešove bez účasti reprezentantov Sovietskeho zväzu. (Smena, 28. 6. 1976) — Dvadsaťpäť rokov *Matematickej olympiády.* (Smena, 11. 5. 1976) — Naposledy v decembri boli najaktívnejší pracovníci v *matematickej olympiáde* v Bratislave odmenení čestným odznakom... (Smena, 11. 5. 1976)

K novším pomenovaniam tohto typu, ktoré sa už jednoznačne ustálili v hromadných oznamovacích prostriedkoch ako propriá, patria napr. názvy *Vlak družby, Večer družby,* utvorené analogicky podľa podobného ustáleného pomenovania *Trať družby,* v ktorom sa veľké písmeno výnimočne nepíše na začiatku určujúceho výrazu, ako je to pri iných podobných vlastných menách (*most SNP, sad Slobody* a pod.), ale na začiatku nadradeného podstatného mena.[8] Príklady:

Z pobytu *Vlaku družby* sovietskych odbojárov. (Práca, 28. 5. 1976) — Je to už štvrtý *Vlak družby* sovietskych odborárov do ČSSR od roku 1969... (Pravda, 25. 5. 1976) — Spartakiádne *Večery družby* sú naozaj nezabudnuteľné. (Pravda, 2. 7. 1975) — Sme svedkami posledných príprav na spartakiádne *Večery družby*... (Pravda, 27. 6. 1975)

Pomerne veľa nejasností vzniká aj pri písaní niektorých dejepisných názvov a názvov ľudských sídel. Tak je to napr. v označení najvýznamnejšej udalosti protifašistického odboja v Čechách — povstania českého ľudu v máji 1945. V doterajších vydaniach príručiek slovenského pravopisu s výnimkou spomínanej Príručky slovenského pravopisu pre školy od J. Oravca a V. Lacu sa pri pomenovaniach dejinných udalostí povstanie českého ľudu proti fašizmu neuvádza. V Príručke slovenského pravopisu pre školy sa zaznamenáva názov *Pražské povstanie.* V tlači môžeme sledovať používanie troch názvov:

Dnes si pripomíname 30. výročie *Povstania českého ľudu.* (Východoslovenské noviny, 5. 5. 1975) — Historický význam *Pražského povstania* je mimo diskusie. (Práca, 9. 5. 1975) — Zhromaždenie k 30. výročiu *Májového povstania českého ľudu.* (Práca, 6. 5. 1975)

[8] DVONČ, L.: Zásady písania veľkých písmen vo vlastných menách. Slovenská reč, *23,* 1958, s. 228.

Názov *Pražské povstanie* je rozporný z obsahového hľadiska preto, lebo protifašistické povstanie českého ľudu v máji 1945 vyústilo síce v Prahe, ale neobmedzilo sa iba na Prahu — prebiehalo aj v iných mestách Čiech. Kodifikácia názvu tejto udalosti v podobe *Pražské povstanie* nie je teda vyhovujúca. Mal by sa ustáliť názov *Májové povstanie českého ľudu,* ktorý je do určitej miery už zaužívaný v povedomí slovenskej a českej verejnosti a ktorý zodpovedá aj novému hodnoteniu tejto udalosti v našej histórii.

V pravopise veľkých písmen v názvoch dejinných udalostí prekvapuje skutočnosť, že v tlači sa vyskytujú chyby pri odlišovaní vlastných názvov od všeobecných pri zaužívanom a v Pravidlách zafixovanom označovaní takej dejinnej udalosti, ako je *Víťazný február.* Uvedieme príklady:

Na ceste k *Februárovému víťazstvu.* (Nové slovo, 27. 5. 1975) — Jedným z najdôležitejších odkazov *Februárového víťazstva* je pochopenie... (Práca, 25. 2. 1977) — V predvečer 29. výročia slávnych *Februárových dní* roku 1948... (Východoslovenské noviny, 25. 2. 1977)

Nenáležité písanie veľkého písmena v spojení *Februárové víťazstvo* na začiatku určujúceho výrazu možno súvisí aj s tým, že tento názov sa často objavuje ako súčasť viacslovného vlastného pomenovania ľudských sídel, príp. rôznych akcií, napr.: *ulica Februárového víťazstva, Štít Februárového víťazstva* a vtedy sa určujúce príd. meno *Februárového* celkom náležite píše s veľkým písmenom. Odtiaľ preniká písanie veľkého písmena v slove *Februárového* v spojení *februárového víťazstva,* ktoré už nie je vlastným menom.

Z názvov častí ľudských sídel sa pristavíme pri názvoch typu *sídlisko Juh — Sídlisko 1.* Pomenovanie *sídlisko* chápeme ako apelatívum, ktorým označujeme jednu časť spomedzi ostatných častí ľudských sídel, ako sú napr. ulice, námestia, parky a pod. Keď k týmto všeobecným názvom pridáme jedinečné mená, potom sa tieto pomenovania stávajú vlastnými menami; apelatíva v nich potom píšeme s malými písmenami a vlastné názvy s veľkými písmenami: *Leninova ulica, námestie SNP, park Osloboditeľov, sídlisko Juh* a pod. Problém vzniká vtedy, keď tieto sídliská ešte nemajú svoj vlastný názov a dočasne na prehľadnú orientáciu v mestách sú označené ako *Sídlisko I, Sídlisko II, Sídlisko III.* V tlači sa stretávame s praxou, že časť používateľov spisovnej slovenčiny pokladá dané názvy za vlastné mená, kým iná časť ich považuje za všeobecné podstatné mená a píše ich s malým písmenom. Napríklad v Práci z 29. 3. 1972, s. 6, sa v jednom článku slovo *sídlisko* s číselným označením píše s veľkým písmenom: *Nedávno dokonca priletel bažant až na Sídlisko II vo Vranove.* Na tej istej strane pod názvom Nové pošty je pomenovanie *sídlisko III* napísané s malým pís-

menom: *V tomto roku začnú s výstavbou telekomunikačnej budovy s podacou poštou na sídlisku III v Humennom.*

Názvy *Sídlisko I, Sídlisko II, Sídlisko III* treba chápať ako provizórne označenia ľudských sídel. Postupom času sa tieto názvy asi nahradia jedinečnými názvami. Praktické potreby si však vyžadujú ustálenie podôb *Sídlisko I, Sídlisko II, Sídlisko III* a pod. ako vlastných mien, ako jedinečných názvov na rozlíšenie apelatíva *(sídlisko)* a jedinečného názvu *(Sídlisko): ľudské sídlisko, pôvodné sídlisko — sídlisko Juh, Sídlisko I, Sídlisko II* a pod.[9] Označenie *Sídlisko I* ako vlastný názov *(Prešov — Sídlisko III)* sme našli aj v práci Slovenská morfológia v škole od J. Jacku.

Pri skúmaní našej otázky v excerpovanom materiáli z dennej tlače sme zistili, že písanie veľkých písmen v tlači sa nezanedbáva, ale skôr naopak, v novinárskych textoch badáme tendenciu písať veľké písmená aj tam, kde to Pravidlá nevyžadujú. Príklady:

V sprievode primátora hlavného mesta položil veľvyslanec veniec k hrobu *Neznámeho bojovníka na Žižkove.* (Pravda, 29. 7. 1976) — Titul *Zaslúžilý tréner.* (Pravda, 26. 6. 1976) — Fašisti zničili 30 percent národného hospodárstva krajiny *Sovietov.* (Pravda, 7. 5. 1976) — ... bude v nedeľu 27. júla na *Zimnom štadióne* v Prešove. (Smena, 29. 5. 1976) — Na *Olympijskom štadióne* končia kladenie tartanu, inak je všetko v poriadku. (Nové slovo, 24. 6. 1976) — Na jednej besede sa žiaci deviatej triedy ZDŠ opýtali príslušníkov *Pohraničnej stráže.* (Nedeľná Pravda, 30. 7. 1976)

Osobitnú a pomerne výraznú skupinu medzi prípadmi nenáležitého písania veľkých písmen pri všeobecných názvoch predstavujú v dennej tlači spojenia so vzťahovými prídavnými menami utvorenými od vlastných mien príponou *-ský:*

Nová *Štokholmská výzva* Svetovej rady mieru za všeobecné a úplné odzbrojenie vyjadruje najvlastnejšie záujmy ľudstva a mladej generácie. (Smena, 28. 6. 1976) — Svetová verejnosť s uspokojením privítala perspektívy, ktoré *Helsinská konferencia* otvorila ... (Nové slovo, 3. 6. 1976) — Za účasti delegácií z takmer všetkých európskych štátov, medzi nimi i delegácia *Pražského mestského výboru Zväzu protifašistických bojovníkov* ... (Pravda, 3. 4. 1976) — Výklad Ž. Bukovskej na *Martinskom cintoríne* je naozajstnou esejou. (Pravda, 2. 7. 1976.)

Výskyt veľkých písmen pri apelatívach, ako aj v apelatívnych jednoslovných podobách utvorených skrátením všeobecných združených pomenovaní („zborná komanda" — Zborná), ktorý je v rozpore s normami pí-

[9] KOPINA, J.: Pravopis názvov ľudských sídel typu *Sídlisko — sídlisko.* Slovenský jazyk a literatúra v škole, *19*, 1972/73, s. 94—95.

sania veľkých písmen, vyplýva azda v ojedinelých prípadoch z nepozornosti autorov novinárskych článkov, ale na druhej strane sa domnievame, že v rozhodujúcej miere je determinovaný špecifickosťou funkcie formy v publicistickom štýle. Kým v náučných textoch, ako poukazuje J. Mistrík, je váha na obsahu a forma je iba v „závese", kým v umeleckých textoch aj pri veľkej dôležitosti je forma latentná a kým v administratívnych textoch pri maximálnej schematickosti výrazu sa forma úplne stráca, zatiaľ v publicistických textoch je forma prvým pútačom a aj prvým stimulátorom adresáta.[10] Veľké písmená v daných prípadoch v písomných publicistických prejavoch vystupujú popri striedaní typov písma, využívaní podtitulkov a nadtitulkov ako fyzické prostriedky, ktoré sa zúčastňujú na vertikálnom odstupňovaní textu tým, že sa nimi ako prvkami formy zdôrazňujú príslušné časti textu.

V závere nášho príspevku sa chceme dotknúť ešte otázky prechodu niektorých všeobecných názvov akcií, súťaží a pod. do pozície vlastných mien. Ide nám o takéto prípady z dennej tlače:

Po XIII. medzinárodnom televíznom festivale. (Práca, 29. 6. 1976) — ... že to bude na *XII. zimných olympijských hrách* v Insbrucku šport číslo 1. (Smena, 2. 2. 1976) — Dokument z *Majstrovstiev sveta v lyžovaní vo Vysokých Tatrách.* (Pravda, 31. 12. 1975) — Generálny tajomník a prezident republiky G. Husák poskytol na záver *Československej spartakiády* 1975 krátky rozhovor... (Pravda, 30. 6. 1975) — Na *II. celoštátnu spartakiádu* r. 1960 som nacvičoval ako učeň. (Pravda, 24. 6. 1975)

Tieto príklady sa odlišne hodnotia aj v doterajších normatívnych príručkách pravopisu. V 11. vyd. Pravidiel z r. 1971 sa podobné príklady *(II. svetový kongres obrancov mieru, XIII. zjazd KSČ)* zaraďujú k výnimkám vlastných názvov akcií, zjazdov, súťaží a pod., ale v Príručke slovenského pravopisu pre školy z r. 1973 J. Oravec — V. Laca tie isté príklady kvalifikujú už ako vlastné mená a odporúčajú písať veľké písmeno na začiatku prvého slova týchto názvov: *II. (Druhý) svetový kongres obrancov mieru, XIV. (Štrnásty) zjazd KSČ.* Návody v Praktickej príručke pre školy považujeme za odôvodnené, pretože presným časovým, príp. miestnym určením dané názvy získavajú príznaky konkrétnosti a jedinečnosti, t. j. príznaky vlastných mien. Tieto príklady môžeme porovnať s pomenovaniami úradov, škôl a pod., ktoré píšeme s veľkým písmenom, ak ide o úradný názov s presným uvedením sídla: *základná deväťročná škola — Základná deväťročná škola, Vranov nad Topľou; majstrovstvá sveta — Majstrovstvá sveta v lyžovaní vo Vysokých Tatrách; olympijské hry — XII. zimné olym-*

[10] MISTRÍK, J.: Žánre vecnej literatúry. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975, s. 114.

pijské hry v Insbrucku; *spartakiáda — Československá spartakiáda 1975, II. celoštátna spartakiáda.*

Z uvedených poznámok o písaní veľkých písmen v publicistických prejavoch vyplýva niekoľko záverov:

1. V súlade s požiadavkami publicistického štýlu skracovanie úplných názvov jednoslovnými, príp. dvojslovnými podobami v platnosti vlastných názvov je čoraz viac frekventovanejšie najmä v tlači; iba niektoré z týchto skrátených podôb sa osamostatňujú a ustaľujú ako vlastné skrátené pomenovania: *Nemecká spolková republika — Spolková republika, Veľká vlastenecká vojna — Vlastenecká vojna* a pod.

2. V pravopise niektorých novších názvov, najmä názvov akcií, súťaží existuje značná nejednotnosť pri písaní veľkých písmen. V záujme odstránenia tejto nejednotnosti bude žiadúce do nového vydania Pravidiel zaradiť ďalšie typy pomenovaní, ktoré sa už definitívne sformovali ako propriá.

3. Osobitnú problematiku z pravopisného hľadiska predstavujú antonymné aktualizované názvy typu *Západ — Východ, Juh — Sever* a tzv. dočasné vlastné mená typu *Sídlisko I.*

4. V publicistických písomných prejavoch niekedy dochádza aj k „vedomému" porušovaniu poučiek o písaní veľkých písmen, čo je však diktované nie ortografickými, ale štylistickými činiteľmi.

SPRÁVY A POSUDKY

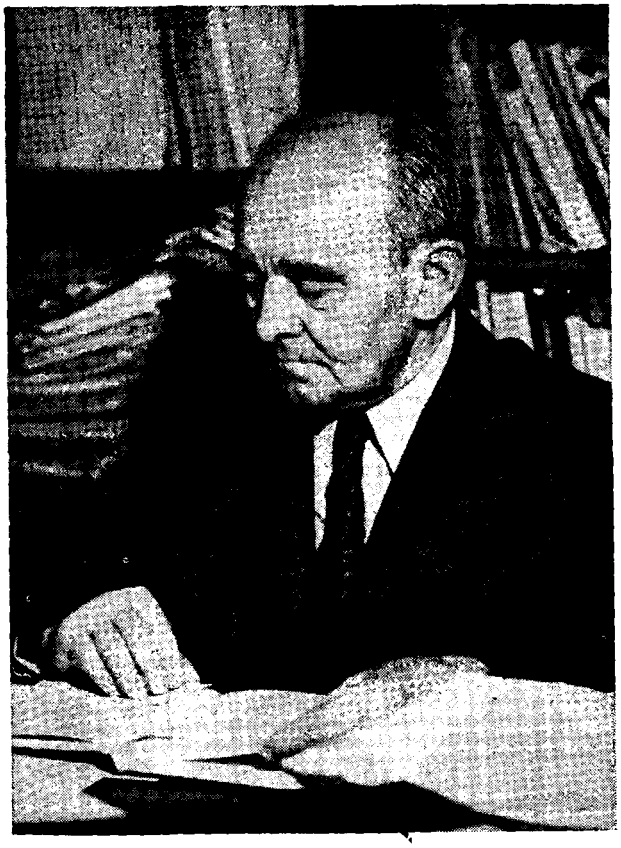

12. XII. 1904 — 29. VII. 1977

Odišiel nestor slovenskej jazykovedy

Keď sme v decembri 1974 pozdravovali univ. prof. Jána Stanislava, DrSc., pri jeho sedemdesiatke, konštatovali sme, že sa svojho významného životného jubilea dožíva v dobrom zdraví, v aktívnej vedeckej a pedagogickej činnosti, vo fyzickej i duševnej sviežosti. A skutočne, sedemdesiatka prof. Stanislava nijako podstatne nezmenila pravidelný rytmus jeho života: naďalej tvorivo pracoval, napriek svojmu vysokému veku ostával v pedagogickej aktivite, nevedel si predstaviť, že by sa po štyridsiatich rokoch aktívneho pôsobenia medzi vysokoškolskou mládežou mohol utiahnuť na zaslúžený odpočinok; na leto cestoval

do svojho rodného Liptova a vracal sa osviežený do svojej pracovne a za katedru... Ale uprostred leta 1977 sa vrátila do Bratislavy už len jeho telesná schránka. Zomrel náhle 29. júla v Liptovskom Mikuláši vo veku 73 rokov.

Pri poslednej pietnej rozlúčke s ním v aule Filozofickej fakulty Univerzity Komenského sme si znovu pripomenuli jeho plodný, prácou naplnený život, jeho rozsiahle vedeckovýskumné dielo, dlhoročnú vedeckopedagogickú činnosť, jeho zásluhy o rozvoj slovenskej slavistiky a slovakistiky.

Prof. Ján Stanislav pochádzal z Liptovského Jána, kde sa narodil 12. decembra 1904. Po absolvovaní gymnázia v Liptovskom Mikuláši odišiel do Bratislavy, kde vyštudoval slovenskú a románsku filológiu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. Z jeho vysokoškolských učiteľov mal naňho najhlbší vplyv slavista Miloš Weingart, ktorý v ňom prebudil záujem o vedecký výskum. Ako vysokoškolský poslucháč Ján Stanislav usilovne zbieral nárečový materiál v Liptove a prvé výsledky svojho štúdia čoskoro začal publikovať. Keď prof. Weingart prešiel na Karlovu univerzitu do Prahy, odišiel za svojím obľúbeným učiteľom i Ján Stanislav a stal sa Weingartovým asistentom. Veľkým zážitkom pre mladého adepta slavistiky bol prvý zjazd slovanských filológov v Prahe r. 1929. Pričinením svojho učiteľa dostal Ján Stanislav štipendium a absolvoval študijné pobyty v známych európskych slavistických centrách. Pobudol v Paríži, v Krakove, v Ľubľane a v Belehrade. Na týchto pobytoch horlivo navštevoval prednášky a semináre slávnych osobností vtedajšej slavistiky a nadobudol dobrý rozhľad v problémoch slovanskej filológie.

Súčasne pripravoval svoj habilitačný spis. Ján Stanislav sa habilitoval r. 1934 na Karlovej univerzite na odbor slovanská filológia. Podkladom jeho habilitácie sa stala rozsiahla knižná monografia *Liptovské nárečia* (vyšla r. 1932 v Matici slovenskej), doplnená štúdiou *Datív absolútny v staroslovienčine.* Stanislavove Liptovské nárečia sú prvou úplnou po slovensky písanou oblastnou monografiou o slovenských nárečiach. Kombinoval v nej tradičnú historicko-porovnávaciu metódu s konfrontačným metodickým postupom (uvádzal hojné inoslovanské paralely charakteristických javov v slovenčine) a s postupmi lingvistickej geografie. V hláskosloví aplikoval aj novší fonologický opis. Kombinácia historicko-porovnávacieho opisu s konfrontáciou slovenčiny s inými slovanskými jazykmi bola trvalou typickou črtou Stanislavovho pracovného postupu.

Ešte za svojho pôsobenia v Prahe ako docent sa Ján Stanislav začal zaoberať problémami vzniku a najstarších dejín slovenského jazyka, pričom si všímal genetické, historické a jazykové súvislosti slovenčiny so susednými slovanskými jazykmi. O problémoch juhoslovanských prvkov v strednej slovenčine prednášal na druhom slavistickom zjazde vo Varšave r. 1934. Štúdiou *Pôvod východoslovenských nárečí* (1935), v ktorej prvý raz u nás použil sociolingvistický metodický postup, prispel k objasneniu genézy východoslovenských nárečí ako súčasti slovenského jazyka od najstarších čias.

Po prechode do Bratislavy, kde sa stal v študijnom roku 1936/37 profesorom slovanskej filológie a staroslovienčiny na Univerzite Komenského, pokračoval Ján Stanislav vo výskume minulosti a prítomnosti slovenského jazyka a tento výskum rozvinul do širokých rozmerov. Vedel sa sústrediť i na koncipovanie rozsiahlych viaczväzkových diel. V tridsiatych a štyridsiatych rokoch sa jeho vedecký záujem o hlbšie poznanie slovenského jazyka uberal troma smermi. Popri výskume najstarších dejín našich predkov a ich jazyka zaoberal sa kul-

túrnymi pomermi vo Veľkej Morave, sústavne sledujúc vo veľkomoravských jazykových pamiatkach stopy starej slovenčiny. Súčasne sa venoval výskumu dejín spisovnej slovenčiny od Bernoláka i problémov jazykovej kultúry v súčasnosti.

Uvedené tri oblasti výskumu ostali trvalou zložkou vedeckovýskumnej činnosti prof. Jána Stanislava i v nasledujúcich rokoch. Nadlho ho zaujalo intenzívne štúdium osobných a miestnych mien, ktoré majú vzťah k starému slovenskému jazykovému územiu alebo ku kultúre našich predkov. Z niekoľkoročného štúdia pramenných materiálov vyťažil viaceré monografie (*Pribinovi veľmoži*, 1940; *Slovienska liturgia na Slovensku a sídlo Metodovo a Gorazdovo*, 1941; *Slovanskí apoštoli Cyril a Metod a ich činnosť vo Veľkomoravskej ríši*, 1945; *Zo štúdia osobných mien v Evanjeliu cividalskom*, 1947; *Odkryté mená slovenských miest a dedín*, 1947; *Po stopách predkov*, 1948 a i.) i rozsiahle trojzväzkové dielo *Slovenský juh v stredoveku* (1948), v ktorom na základe rozboru starých miestnych názvov v býv. uhorských stoliciach podal opis osídlenia uhorskej nížiny slovanským obyvateľstvom a pokúsil sa o vymedzenie hraníc predpokladaného západoslovanského jazykového územia (I. diel), podal etymologický a historický výklad o pôvode zhromaždených mien (II. diel) a zakreslil na mapách výsledky svojho výskumu (III. diel). Hoci toto dielo vyvolalo i nesúhlas a polemiky, jeho pôvodcovi ostane zásluha, že zhromaždil a spracoval rozsiahly onomastický materiál dôležitý pre hlbšie poznanie najstarších dejín slovenského jazyka a stal sa priekopníkom slovenskej historickej onomastiky.

Od tridsiatych rokov, keď pripravoval vydanie svojej vysokoškolskej učebnice *Československá mluvnica* (1938), Ján Stanislav zbieral materiál pre druhé svoje monumentálne dielo, päťzväzkové *Dejiny slovenského jazyka* (1956–1973), ktorým zavŕšil svoj výskum vývinu slovenčiny. Podal v ňom systematický výklad o vývine hláskovej sústavy a pravopisu, gramatickej stavby (morfológie i syntaxe) i slovnej zásoby slovenského jazyka aj výklad o slovenských nárečiach. Jeho výklady, v ktorých sa pridŕžal tradičného historicko-porovnávacieho postupu, sú dokumentované hojným pramenným materiálom z jazykových pamiatok a z listín. Prehlbujú a obohacujú naše poznatky o dejinách slovenčiny.

Posmrtne vyjde Stanislavovo dvojzväzkové dielo *Staroslovienský jazyk*.

Od tridsiatych rokov sa Ján Stanislav zaoberal aj problémami vývinu spisovnej slovenčiny. Do zborníka Slovanské spisovné jazyky v době přítomné (1937) napísal náčrt dejín spisovnej slovenčiny pod názvom *Spisovný jazyk slovenský*. Vyrovnával sa tu kriticky so slovenským jazykovým purizmom a so snahami o radikálnu reformu slovenského pravopisu. Pri stopäťdesiatom výročí Bernolákovej kodifikácie spisovnej slovenčiny začal sa Ján Stanislav zaoberať Bernolákovým jazykovedným dielom. Pripravil kritické vydanie Bernolákových spisov Dissertatio a Ortographia. Neskôr ich uverejnil s hodnotiacou štúdiou a s komentárom v knižnej monografii *K jazykovednému dielu Antona Bernoláka* (1941).

Z problémov jazykovej kultúry prof. Stanislava zaujímali najmä otázky javiskovej reči a operného spevu. Výsledkom jeho pozorovaní a názorov o týchto otázkach sú mnohé časopisecké štúdie a publicistické príspevky i knižné práce *Slovenská výslovnosť* (1953) a *Kultúra slovenského hovoreného slova* (1955).

Prof. Ján Stanislav sa venoval vedeckému výskumu plných päťdesiat rokov. Jeho publikačná produkcia je obdivuhodná. Obsahuje desiatky kníh a rozsiah-

lych časopiseckých štúdií, uverejnených v domácich i zahraničných slavistických časopisoch a zborníkoch, stovky popularizačných príspevkov, správ a recenzií z odboru slavistiky a slovakistiky, viaceré edície i preklady zo staroslovienčiny.

Každá práca prof. Stanislava vydáva svedectvo o jeho slavistickej erudícii a zároveň svedčí o jeho veľkej láske k materinskému jazyku a o hlbokej úcte k dávnym kultúrnym tradíciám slovenského národa. Pohotovo reagoval na nesprávne názory a nepravdivé informácie o minulosti Slovákov.

Osobitne vrelý vzťah mal ku klasickej ruskej slavistike a k predstaviteľom sovietskej slavistiky. Rád prednášal o rusko-slovenských kultúrnych stykoch a vydal o nich aj knižnú publikáciu. Veľmi si vážil aj predstaviteľov českej jazykovedy a zdôrazňoval spoluprácu slovenských a českých jazykovedcov.

Popri rozsiahlej vedeckovýskumnej a publikačnej činnosti pôsobil prof. Ján Stanislav vyše 40 rokov ako vysokoškolský pedagóg. Odchoval celé generácie vedeckých adeptov slavistiky a slovakistiky a prednášal stovkám vysokoškolských poslucháčov.

Hoci prof. Ján Stanislav neprejavoval veľký záujem o organizačnú prácu, ako uznávanú vedeckú osobnosť poverovali ho rozličnými funkciami. Bol riaditeľom Slovanského seminára FFUK, zakladateľom Kabinetu fonetiky FFUK, v prvých rokoch po oslobodení bol čestným predsedom Jazykového odboru Matice slovenskej, šesť rokov vykonával funkciu predsedu Združenia slovenských jazykovedcov pri SAV, bol predsedom a podpredsedom Vedeckého kolégia jazykovedy SAV, predsedom Štátnej komisie pre obhajoby doktorských a kandidátskych dizertácií zo slovanskej jazykovedy, členom medzinárodných slavistických spoločností a komisií, členom viacerých vedeckých a redakčných rád.

Prof. Stanislavovi sa dostalo za jeho vedeckovýskumnú činnosť veľa pôct, uznaní a vyznamenaní doma i v zahraničí. Zvolili ho za člena korešpondenta SAV i ČSAV. Dostal vysoké štátne vyznamenanie Rad práce. Pri jeho životných a iných jubileách mu udelili viaceré vyznamenania. Za zásluhy v spoločenských vedách dostal zlatú plaketu Jozefa Dobrovského ČSAV a zlatú plaketu Ľudovíta Štúra SAV; univerzitné orgány ho poctili zlatou medailou Univerzity Komenského a jubilejnou medailou FFUK; na návrh Bulharskej akadémie vied udelila mu vláda Bulharskej ľudovej republiky Rad Cyrila a Metoda I. stupňa.

Svojou vedeckovýskumnou prácou, rozsiahlou publikačnou činnosťou a neúnavnou vedeckopedagogickou prácou si prof. Ján Stanislav získal úctu a vážnosť nielen jazykovedcov a svojich početných žiakov doma i v zahraničí, ale aj celej našej kultúrnej verejnosti.

Prof. Ján Stanislav bol významným predstaviteľom slovenskej a československej jazykovedy. Podstatne sa zaslúžil o rozvoj slovenskej slavistiky a o výskum vývoja slovenského jazyka. Na jeho rozsiahle vedecké dielo budú nadväzovať generácie slovenských jazykovedcov i historikov. V dejinách slovenskej jazykovedy mu patrí čestné a významné miesto.

Česť jeho svetlej pamiatke!

Š. Peciar

Sympózium o marxistickej jazykovede

V dňoch 7.—9. septembra 1977 sa v Olomouci konalo sympózium o marxistickej jazykovede, ktoré usporiadalo Vedecké kolégium jazykovedy ČSAV ako podujatie na počesť 60. výročia Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie. Sympózium nadväzovalo na závery seminára o marxistickej jazykovede z r. 1973. Jeho cieľom bolo prediskutovať základné teoretické a metodologické problémy z hľadiska filozofie marxizmu-leninizmu a ukázať, aký význam mala a má pre marxisticky orientovanú jazykovedu sovietska jazykoveda. Na sympóziu odznelo 11 hlavných referátov, 7 koreferátov, ku ktorým sa vyjadrilo asi 50 diskutujúcich. Tematika sa týkala týchto základných okruhov: 1. Metodologické problémy marxistickej jazykovedy. 2. Marxistická dialektika a jazykoveda. 3. Marxistická koncepcia jazyka. 4. Vzťah jazyka a myslenia. 5. Vzťah jazyka a spoločnosti. 6. Kritické zhodnotenie štrukturalizmu v českej a slovenskej jazykovede.

K prvému tematickému okruhu odzneli tri základné referáty. Spoločný referát V. Hraběho a V. Barneta *Význam sovětské jazykovědy pro naši jazykovědu* sledoval dva aspekty: periodizáciu vývinu sovietskej jazykovedy a vplyv sovietskej jazykovedy na československú jazykovedu. Autori poukázali na to, že Veľká októbrová socialistická revolúcia znamenala v oblasti jazykovedy medzník predovšetkým preto, že dala podnet k prechodu od empirických postupov k systematizujúcim a explikatívnym metódam. V sovietskej jazykovede sa podľa autorov uplatňovali štyri základné prúdy: Doznievanie tzv. kazanskej školy, ktoré vyústilo do vytvorenia troch škôl zoskupených okolo L. V. Ščerbu, V. V. Vinogradova a A. I. Smirnického, z ktorých najmä prví dvaja mali výrazný vplyv na československú rusistiku. Druhý prúd reprezentuje N. J. Marr svojím tzv. novým učením o jazyku, ktoré však nemalo u nás výraznejší ohlas a nestalo sa ani hlavným prúdom súčasnej sovietskej jazykovedy. Tretí prúd bol spätý s uskutočňovaním národnostnej politiky sovietskeho štátu a vyústil do súčasnej sovietskej sociolingvistiky. Význačné miesto má systémová a funkčná lingvistika, ktorá zdôrazňuje substanciálnu povahu systémovo usporiadaných javov a proti princípu imanentnosti jazyka vytyčuje sociálnu povahu jazyka. V diskusii sa pripomenulo, že substanciálnosť sa v súčasnej sovietskej jazykovede chápe širšie ako napr. u F. de Saussura. Substancia zahŕňa aj objektívne zistiteľný systém vzťahov; v sémantike substanciálnosť znamená, že významy sa nechápu iba ako diakritické.

Š. Peciar sa vo svojom referáte *Metodologické problémy marxistickej jazykovedy* sústredil na vymedzenie pojmu marxistická jazykoveda, a to vo vzťahu k sovietskej lingvistike, k našej jazykovednej tradícii i k svetovej jazykovede. Podstatu marxistickej jazykovedy vidí v marxistickej metodológii, t. j. v dôslednom rešpektovaní a tvorivom uplatňovaní princípov a kategórií marxistickej dialektiky pri chápaní a objasňovaní všetkých javov jazyka. Poukázal na teoretické problémy, ktoré dosiaľ nie sú uspokojivo vyriešené, a na niekoľkých príkladoch ukázal, ako sa v jazyku uplatňujú kategórie dialektického materializmu. — Z hľadiska historického výskumu jazyka doplnil referát Š. Peciara A. Lamprecht. Poukázal na to, že historická jazykoveda je oblasťou, v ktorej sa plne rešpektuje marxistická koncepcia jazyka. Dôkazom toho je dostatočný zreteľ na vzťah jazyka a myslenia, zisťovanie vnútorných aj vonkajších faktorov vo vývoji jazyka; vonkajšími spoločenskými aspektmi jazykového vý-

voja sa zaoberá lingvistická paleontológia, ktorá v ostatnom čase dosiahla pozoruhodné výsledky.

J. Petr v referáte *Teze klasiků marxizmu-leninizmu o jazyce* konštatoval, že teoretický základ marxistického chápania jazyka a jazykovedy tvoria nielen priame výroky Marxa, Engelsa a Lenina o jazyku, ale marxistická filozofia ako celok a najmä materialistická ontológia a gnozeológia. Za rozhodujúci medzník v dejinách jazykovedy pokladá autor chápanie jazyka u klasikov marxizmu-leninizmu preto, že v ich diele sa jazyk neskúma len v súvislosti s teóriou poznania, ale skúma sa ako spoločenský jav sui generis vo vzťahu k ostatným spoločenským javom. Referent poukázal na to, že Leninovo odmietanie teórie znakovosti v gnozeológii, ktoré vyplynulo z jeho boja proti subjektívnemu idealizmu a teda aj agnosticizmu, neznamená odmietanie znakovosti vôbec. Práve Leninova teória odrazu umožňuje formulovať materialistické chápanie jazykového znaku.

Tematiku druhého okruhu uviedol K. Horálek referátom *Aktuální problémy filozofie jazyka,* v ktorom odôvodnil osobitné postavenie jazykovedy medzi spoločenskými vedami. Toto postavenie vyplýva podľa autora z toho, že normovanosť jazyka je iná, ako sú napr. právne normy. V prípade jazykových noriem ide v podstate o automatizované návyky. — V referáte *Kategórie marxistickej dialektiky a jazykoveda* poukázal J. Bosák na to, že hoci sa v lingvistickej analýze v najnovšom období sústavne pracuje s dialektickými kategóriami, nerozpracúva sa dosiaľ dostatočne marxistická teória poznania jazyka ani teória lingvistických metód. Dosiaľ chýba ucelená teória jazyka. V dnešnom štádiu rozvoja jazykovedy nevystačíme iba „s dialektickou predstavou o realite", musíme si osvojiť dialektiku ako metódu myslenia. To znamená nielen „aplikovať poučky", ale práve opačne — odhaľovať, analyzovať dialektickú determináciu jazykových javov v jej rozmanitosti a jednote. Referent uviedol ako príklady takéhoto postupu práce troch slovenských jazykovedcov publikované v r. 1973—1975. — J. Kořenský v koreferáte *Využívání marxistické dialektiky v jazykovědě* ukázal, že zákony materialistickej dialektiky jednota a boj protikladov, negácia negácie sa v jazyku uplatňujú aj ako vzťahy medzi jednotkami obsahu a formy. Tieto vzťahy treba chápať ako stále narúšanie a obnovovanie jednoty obsahu a formy znaku. Pozoruhodné je autorovo konštatovanie, že dôsledkom dynamických vzťahov medzi obsahovým a formálnym komponentom znaku je existencia gramatických kategórií.

Tematiku tretieho okruhu uviedol J. Horecký referátom *Niektoré otázky marxistickej koncepcie jazyka.* Z vymedzenia jazyka ako historicko-spoločenského javu vyplýva, že jazyk patrí do triedy artefaktov, lebo je produktom istej činnosti v rámci ľudskej spoločnosti. Referent kritizoval neprípustné vnášanie ekonomických kategórií, ako je práca, kapitál, trh, ktorými taliansky filozof a semiotik F. Rossi-Landi definuje jazykové javy. J. Horecký venoval pozornosť i znakovej povahe jazyka. Proti unilateralistickým teóriám jazykového znaku (V. S. Solnceva, G. Klausa, V. Z. Panfilova) zastáva názor, že jazykový znak je utváraný jednotou odrazu zvukového radu a odrazu objektu. Pritom ani zvukový rad, ani objekt nie sú súčasťou jazykového znaku. Spojenie odrazu zvukového radu a odrazu objektu je zaručené preskripčným pravidlom, ktoré je výsledkom spoločenskej jazykotvornej práce. — P. Ondrus v diskusnom príspevku hovoril o troch koncepciách jazyka v dejinách jazykovedy: o idealistickej koncepcii gnozeologickej, o idealistickej koncepcii ontologickej a dialek-

ticko-materialistickej ontologicko-gnozeologickej koncepcii. — V. Krupa v referáte *Pojmy systému a štruktúry v jazyku a v jazykovede* poukázal na to, že systém je pojem, ktorý je neodlučiteľný od pokrokovej filozofie 19. storočia a hlboko súvisí so všeobecnými zásadami dialektickej metódy. Podľa autora všeobecná teória systémov sa neodôvodnene kládla proti marxizmu. Systém je definovaný prvkami, ktoré tvoria inventár systému, a vzťahmi, ktoré tvoria jeho štruktúru. Pojem štruktúry je teda podradený pojmu systém. Uzavretý systém je iba teoretický konštrukt, v lingvistike sa stretáme iba so systémami viac alebo menej otvorenými.

Ďalšiemu tematickému okruhu — otázkam vzťahu jazyka a myslenia boli venované dva referáty. V. Hrabě v referáte *K problematice jazyka, myšlení a vědomí* poukázal na to, že v mnohých doterajších marxistických prácach sa pojmy myslenie a vedomie vo vzťahu k jazyku nerozlišujú, hoci toto rozlíšenie je potrebné. Vedomím sú už hotové produkty myslenia, myslenie je proces. Gramatické kategórie, ako sú vetné členy a slovné druhy, sú späté nielen s myslením, ale aj s vedomím. Vetné členy vyjadrujú sprostredkovaný odraz myšlienkových logických schém. Ovplyvňovanie jazyka myslením je nesporné. Oveľa spornejší je podľa referenta obrátený vzťah, teda téza, že jazyk ovplyvňuje myslenie. — J. Průcha v referáte *Jazyk, myšlení, řeč v psycholingvistickém aspektu* hovoril najprv o tom, ako sa chápe vzťah jazyka, myslenia a reči v dvoch nemarxistických psycholingvistických smeroch: behavioristickom a kongnitivistickom a v marxisticky orientovanej psycholingvistike (L. S. Vygotskij, N. I. Žinkin, A. A. Leontjev, výskumy „verbálnointelektovej" činnosti) a vo výskumoch A. R. Luriju v oblasti neurolingvistiky. V druhej časti referent odôvodňoval myšlienku, že skúmanie jazyka v podmienkach školy nie je len aplikovaná didaktika, lež problém základného výskumu. Treba vypracovať typ školskej gramatiky, ktorý by nebol kópiou vedeckej gramatiky, gramatiky dospelých.

Primeraná pozornosť sa na sympóziu venovala aj otázkam vzťahu jazyka a spoločnosti. J. Skácel v referáte *K teorii společenských funkcí za socialismu* hovoril o tímovej práci, ktorá sa koná na pedagogickej fakulte v Ostrave. Pracuje sa s kategóriou spoločenských stykov. Jazyková situácia sa chápe ako uspokojovanie potrieb spoločnosti jazykom v konkrétnej spoločensko-ekonomickej formácii prostredníctvom funkčno-komplementárneho fungovania jazykov v etnickom, administratívnom alebo ináč organizovanom spoločenskom útvare. Referent uviedol črty, ktorými možno charakterizovať spoločenské funkcie jazykov za socializmu: rozširovanie funkcií, zmeny v jazykových situáciách pod vplyvom vedeckotechnickej revolúcie, vzájomné obohacovanie jazykov. — Zaujímavým doplnkom k základnému referátu bol koreferát P. Zimu *K otázce vztahu jazyka a společnosti v Africe a v Orientě*, v ktorom autor ukázal, v čom môže špecifickosť mimoeurópskej situácie prispieť k obohateniu všeobecnej teórie o vzťahu jazyka a spoločnosti. Ako príspevok k problematike vzťahu jazyka a spoločnosti bol koncipovaný aj spoločný referát V. Křístka — J. Kuchařa *Problémy spisovného jazyka.* Charakterizoval postavenie spisovného jazyka a iných útvarov národného jazyka. Referát sa dotkol aj problému regulačných zásahov a jazykového plánovania. Tento pojem pokladá J. Kuchař za vhodný pre širšiu oblasť jazykovej politiky, ale nie pre oblasť kultivovania jazyka.

Posledným tematickým okruhom, pravda, nie čo do dôležitosti, bolo kritické zhodnotenie štrukturalizmu. R. Zimek v referáte *Hodnocení pražského strukturalismu v sovětské jazykovědě* podal vývin hodnotenia pražského štrukturalizmu v sovietskej jazykovede od diskusie v r. 1950, v diskusii z r. 1957 v časopise Voprosy jazykoznanija, v r. 1964, keď vyšiel zborník Osnovnyje napravlenija strukturalizma, v r. 1967, keď vyšla antológia Pražskij lingvističeskij kružok až po r. 1974, keď vyšla vysokoškolská učebnica L. N. Zasorinovej Vvedenije v strukturnuju lingvistiku. Referent konštatoval, že pražský štrukturalizmus je v týchto prácach hodnotený zo všetkých štrukturalistických škôl najpraznivejšie. Za prednosť sa pokladá, že štruktúrnosť sa tu chápe ontologicky, neabsolutizovali sa čisto relačné vzťahy, uvedomoval sa vzájomný vzťah jazyka a mimojazykovej skutočnosti, vypracovali sa základy sociológie jazyka. Referent uviedol aj celý rad problémov, ktoré pražský štrukturalizmus nevyriešil, alebo proti jeho riešeniu sa v sovietskej jazykovede vyslovili námietky. — Oveľa kritickejšie bol postavený referát N. Savického *Ke kritickému zhodnocení teoretické koncepce Pražské školy*. Podľa referenta dosiaľ si dosť neuvedomujeme základný nedostatok štrukturalizmu: programový sklon k špekulatívnosti, k apriorizmu. Teoretická koncepcia Pražskej školy tvorí veľmi nesúrodý celok. Jednotlivé štrukturalistické teórie sú zásadne neporovnávateľné preto, lebo každý lingvista sa snaží čo najviac sa odlišovať od iných. Karcevského téza o asymetrickom dualizme a Jakobsonova teória o invariantoch sú v logickom spore. N. Savický kladne hodnotí nahromadenie empirických faktov ako charakteristickú črtu jazykovedy 19. storočia, kým jazykovedu 20. storočia charakterizuje ako striedanie špekulatívnych konštrukcií. Nábeh k dialektickému chápaniu jazyka vidí v Mathesiusovej myšlienke o potenciálnosti jazykových javov. — J. Ružička v referáte *Kritika slovenského jazykovedného štrukturalizmu* objasnil historickú podmienenosť slovenského štrukturalizmu, ktorý bol vedúcim bádateľským smerom v 30. a 40. rokoch, a poukázal na niektoré chybné tézy štrukturalizmu. Pozoruhodné výsledky sa dosiahli vo fonológii (i historickej) a v analýze gramatických kategórií a slovných druhov.

Ku všetkým tematickým okruhom sa na sympóziu živo diskutovalo. Viacerí diskutujúci sa dotkli problematiky jazykového vývoja. Téza o jazykoch ako univerzálnych znakových systémoch a téza o funkčnej ekvivalentnosti jazykov vyvoláva podľa K. Horálka otázku, načo sa potom jazyky vlastne vyvíjajú, keď aj tak „môžu všetko". Vývoj podľa K. Horálka nevedie k zdokonaľovaniu, lež k účelnej adaptácii jazyka vyjadrovacím potrebám. V. Barnet pokladá za naliehavú potrebu špecifikovať rozličné typy zmien. Proti Š. Peciarovi, ktorý pripisuje prvoradý význam vonkajším faktorom jazykového vývoja, J. Horecký poukázal na to, že vnútorné i vonkajšie faktory vývoja jazyka treba vidieť v dialektickom vzťahu, neuprednostňovať jedny pred druhými. Š. Peciar vyslovil nesúhlas s tézou, že jazyk je artefakt, ktorý vzniká „jazykotvornou prácou". Vyslovil námietky aj proti bilaterálnemu chápaniu jazykového znaku v koncepcii J. Horeckého. M. Těšitelová poukázala na význam kvantitatívnych metód pri štúdiu jazyka. Viacerí diskutujúci sa dotkli problému vzťahu obsahu a formy. Kým K. Horálek sa snaží vyhýbať dichotómii obsah — forma a pokladá tieto formy pri jednotkách, kde platí vzťah arbitrárnosti, za nevýhodné, väčšina diskutujúcich sa zhodla v názore, že pojmy obsah — forma nemožno z jazykovedy a ani z marxistickej metodológie vylúčiť. Podľa J. Ho-

reckého obsah je štrukturovanosť každého objektu, materiálneho aj ideálneho, je to súhrn vlastností, ktorý daný objekt definuje. Formu tvorí zvuková stránka. Doc. Mlíkovská zdôraznila dialektický vzťah, teda relatívnosť pojmov obsah — forma. Podľa J. Kořenského treba rozlišovať obsah a formu ako všeobecné filozofické kategórie od konkrétnejšieho špecifikovanejšieho použitia týchto pojmov. K. Buzássyová na príklade niekoľkých gramatických kategórií ukázala dialektiku vzťahu obsahovej a formálnej stránky. Vo význame gramatickej kategórie rozlíšila mimojazykovú a vnútrojazykovú zložku. F. Sosna hovoril o vzťahu jazyka a ideológie, ktorý sa najmarkantnejšie prejavuje v slovnej zásobe.

Viacerí diskutujúci sa dotkli pojmov vlastnosť — vzťah. Podľa P. Nováka vzťahy môžu byť viacčlenné, ale aj jednočlenné, t. j. vlastnosti. Zdôrazňovanie tzv. substanciálneho chápania jazyka (na sympóziu túto pozíciu zastávali najmä V. Hrabě a V. Barnet) je podľa P. Nováka v racionálnom jadre protestom proti ignorovaniu vlastností a uznávaniu iba vzťahov koexistencie. Keď sa hovorí o substanciálnosti, dôležité je podľa V. Hraběho spájať tento pojem s poznateľnosťou. Tzv. nesubstančné smery uznávajú arbitrárnosť medzi objektom a opisom. Dialektickú relativitu prvkov a vzťahov zdôraznil J. Kořenský. Z aplikačného hľadiska je základná otázka, či a v akom zmysle sa predpokladá existencia prvkov, substancií pred vzťahmi, ale obyčajne na ňu neodpovedáme. Závažnú otázku, kde a ako existuje jazyk, čiže problém tzv. intersubjektného sveta, nadhodil J. Horecký. Podľa J. Horeckého netreba rozlišovať osobitný intersubjektný svet, jazykové javy patria do subjektného sveta. Tento názor podporil J. Průcha. Poukázal pritom na to, že gramatiku a gramatické pravidlá možno chápať dvojako: napr. pravidlá ako generatívne, opisné atď., ktoré nemajú odraz vo vedomí, lež sú konštruktmi lingvistov, a gramatiku a pravidlo ako súčasť kompetencie. Tieto pravidlá majú odraz vo vedomí. Dokazuje to neuroligvistika: pri istých poškodeniach mozgu dochádza k prípadom, že človek stratil tú časť vedomia, ktorú reprezentujú gramatické pravidlá. O spájateľnosti v jazyku a spájateľnosti v mimojazykovej skutočnosti hovoril J. Kačala. V diskusii k referátu J. Průchu viacerí vyslovili námietky proti tvrdeniu, že lingvisti si nekladú otázku rôzneho typu gramatík (V. Barnet, A. Jedlička). M. Knapová poukázala na výsledky výskumov z oblasti jazykovej komunikácie a výskumov názorov a postojov používateľov jazyka. Š. Peciar diskutoval k problematike regulačných zásahov do jazyka. Treba si klásť otázku efektívnosti istých zásahov. Efektívnosť súvisí so stupňom vedeckého poznania daného javu. V diskusii ku kritickému zhodnoteniu štrukturalizmu M. Komárek ocenil na referáte J. Ružičku to, že predstavil štrukturalizmus ako historický jav. M. Komárek pokladá za nevhodné dávať pražský štrukturalizmus do súvislosti s husserlovským novopozitivizmom. Oveľa výraznejšia bola podľa neho heglovská zložka. Viacerí diskutujúci sa vyslovili kriticky k niektorým tézam N. Savického (J. Horecký nesúhlasí s negovaním racionalizmu; N. Savický v odpovedi uviedol, že jemu šlo o racionalizmus 17. a 18. stor., neodmieta racionálne postupy ako také. P. Novák mal námietky proti kumulatívnosti ako kritériu vedeckosti. V. Křístek pripomenul, že kriticky prekonať neznamená negovať, nepochopiť to, čo pozitívne sa vykonalo).

Na záver možno konštatovať, že sympózium o marxistickej jazykovede vy-

sokou úrovňou referátov i plodnou diskusiou splnilo svoje poslanie. Ukázalo sa v ňom úsilie československých lingvistov riešiť teoretické problémy jazykovedy dôsledne z hľadiska marxistického prístupu.

K. Buzássyová

České nářeční texty. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1976. 432 s. + mapa

Česká dialektológia pracuje v posledných rokoch na širokej vedeckej báze. Výskumná práca kolektívov dialektológov na akademických pracoviskách sa v súčasnosti sústreďuje najmä na prípravu Českého jazykového atlasu, no nezaostáva ani štúdium českých nárečí z iných aspektov. Mimoriadne dôležité je získavanie nárečových textov, ktoré sú najprimeranejším pramenným materiálom pre slovník, štúdium syntaxe, štylistickej stránky nárečí a možno ich využiť aj pri opise hláskoslovnej, tvaroslovnej i slovotvornej roviny príslušnej nárečovej oblasti. Preto treba privítať knižné vydanie výberu českých nárečových textov. Túto knihu, ktorá je schválená ako vysokoškolská učebnica a má teda určených konkrétnych čitateľov a používateľov, pripravil kolektív dialektológov z pracovísk Ústavu pro jazyk český ČSAV. Hlavným redaktorom publikácie je prof. Arnošt Lamprecht.

Kniha prináša súbor autentických nárečových prejavov z rozličných oblastí českého národného jazyka. Súbor týchto textov je materiálovým doplnením Nástinu české dialektológie J. Běliča (Praha, 1972) i publikácie Regionální prvky ve vyučování českému jazyku F. Cuřína (Praha, 1973). S Běličovou syntetickou prácou korešponduje najmä pri základnej klasifikácii tradičných nárečových oblastí, podľa ktorých sú texty v knihe aj usporiadané. Pri vymedzovaní hraníc českého a slovenského (resp. poľského) jazyka sa vychádza z chápania českého národného jazyka ako komplexu spisovného jazyka a českých dialektov. Okrem ukážok z českej, stredomoravskej, východomoravskej a sliezskej nárečovej skupiny (ich územný rozsah a rozloženie vybraných lokalít, z ktorých sú publikované texty, zreteľne znázorňuje priložená mapa), zostavovatelia do knihy zaradili aj kapitoly s ukážkami tzv. mestskej reči, reči novšie doosídlených pohraničných oblastí i niekoľko ukážok textov z českých jazykových enkláv mimo územia nášho štátu. Niet pochýb o tom, že stav jazyka v pohraničných dedinách i mestách je mimoriadne zložitý a zaujímavý; vo výskumoch mu treba venovať príslušné miesto. Nahrádzanie prvkov tradičných nárečí inými (najmä spisovnými) prvkami je diferencované, okrem územných rozdielov pôsobia pri tomto procese aj individuálne činitele (napr. vek a vzdelanie rozprávača), a preto nie je interpretácia otázok bezproblémová. Reč pätnásťročnej mládeže, ktorá bola hlavným informátorom v novoosídlených oblastiach, nedáva možnosť skúmať stav nárečia v pravom zmysle slova. Daktoré údaje sa dajú využiť skôr pri štúdiu sociálnych nárečí. E. Pauliny (SR 41, 1976) upozornil, že vo verejnom styku je dnes spisovný jazyk aj na dedine prevažujúcou formou, pričom pre spoločenské hodnotenie jazyka sú dôležité práve formy verejného styku. Texty z pohraničných oblastí nepredstavujú striktne vývin či stav miestnych nárečí; sú vhodným materiálom na štúdium fungovania spisovného jazyka v nárečovom prostredí.

Úvod knihy tvorí stať o vzniku a historickom vývine miestnych nárečí. Súbor textov z jednotlivých oblastí vždy uvádza koncízne koncipovaná charakteristika príslušnej nárečovej oblasti (v terminológii autorov nárečovej skupiny). Zostavovatelia zaradili do zbierky texty z 225 lokalít. Najviac ukážok (zo 76 lokalít) je z českej nárečovej skupiny v užšom zmysle (z územia Čiech). Výber tém bol v istom zmysle determinovaný základným určením knihy, ktorá má slúžiť ako zbierka ukážok autentických textov pri preberaní partií o nespisovných útvaroch českého národného jazyka na rozličných stupňoch škôl. Do zbierky boli zaradené najmä rozprávania o ťažkom živote na dedine v minulosti, spomienky informátorov na rozličné udalosti z ich mladosti i dialógy o podobných témach. Zostavovatelia konštatujú, že repertoár rozprávaní príslušníkov staršej generácie nie je veľmi pestrý, no zdôrazňujú, že zaradenie textov s podobným námetom z rozličných oblastí umožní používateľom knihy jazykovú i kompozičnú konfrontáciu ukážok.

Požiadavky predpokladaných používateľov publikácie treba mať na zreteli i pri výbere najvhodnejšieho prepisu nahraných záznamov z magnetofónových pásov. Zostavovatelia sa pri prepise nárečových ukážok usilovali priblížiť bežnej grafike písaných prejavov najmä tým, že na označenie hlások používajú iba písmená bežnej abecedy a nepoužívajú žiadne odborné znaky. Táto tzv. čitateľská transkripcia je zvolená správne, zodpovedá celkovému zameraniu publikácie.

V predhovore zbierky sa konštatuje, že v knihe publikované nárečové prejavy sa získavali v zásade v rokoch 1965—1974. Starší nárečový stav v niektorých dôležitých okrajových oblastiach v Čechách dokumentuje niekoľko starších záznamov, pri ktorých sa uvádza presný rok zápisu (nahrávky) na konci ukážky. Väčšina publikovaných textov však nemá presný časový dej; vznik zápisu je rámcovaný globálne rokmi 1965—1974. Toto obdobie zaiste nie je také dlhé, aby bolo možno predpokladať zásadné zmeny vo vývine nárečí, no uvádzanie vzniku roku nahrávky (a z neho odvodený údaj o veku rozprávača) tvorí tradične pevnú súčasť publikovaných nárečových textov. Z údajov zbierky vychodí, že zapisovatelia sa pri výskume vari až priveľmi orientovali na príslušníkov staršej a starej generácie. Evidentné je to napr. pri textoch zo stredočeskej nárečovej podskupiny. Ak predpokladáme, že texty boli získavané okolo r. 1970, priemerný vek informátorov sa pohybuje medzi 85—95 rokmi. Zvláštnosťou nie sú ani informátori starší, storoční (napr. z obce Vítězslav, Milotice a pod.). V tejto súvislosti možno potom uvažovať o vecnej i jazykovej spoľahlivosti údajov, ktoré poskytuje informátor vo vysokom fyzickom veku, najmä ak spoľahlivosť chápeme ako adekvátne vystihnutie skúmaných javov a procesov. Pri terénnych výskumoch je v súčasnosti čoraz ťažšie získať pomocou opytovania či rozhovoru kvalitnú a zo všetkých aspektov vyhovujúcu informáciu. Hodnotu údajov a celkovú úroveň výpovede v rozhodujúcej miere ovplyvňuje aj fyzický vek a psychické ustrojenie respondenta ako prameňa informácie. Schopnosť informátora rozumieť otázkam a vedieť na ne odpovedať (najmä schopnosť odpovedať na otázky týkajúce sa udalostí časove vzdialených od momentu opytovania) je determinovaná radom psychologických a sociálnopsychologických zvláštností ľudskej osobnosti, ktoré sa s postupujúcim vekom menia. Neplatí teda absolútne téza, že najstarší autochtóni skúmanej lokality podávajú najkvalitnejšie informácie, resp. že sú reprezentantmi najrýdzejšieho nárečia.

Zostavovatelia zbierky sa usilovali, aby jednotlivé texty pomerne malého roz-

sahu obsahovali čo najviac charakteristických nárečových znakov. Vybrané texty sa upravovali veľmi citlivo; zásahy neubrali ukážkam charakter hovorenosti a nikde nenarušili spontánnosť a prirodzenosť prejavu. V predhovore sa uvádza, že skrátené vstupy explorátorov do dialógov sa publikujú v spisovnom znení, z čoho možno usudzovať, že pri nahrávaní hovoril explorátor nárečím. Je zrejmé, že správanie sa explorátora a spôsob jeho vyjadrovania ovplyvňuje komunikatívny proces, ktorý môže vplývať na kvalitu odpovedí, a preto takémuto spôsobu získavania informácií nemožno oponovať. Nie celkom nesporný je však fakt, že niektoré nahrávky prepisovali dialektológovia (uvádzaní skratkou mien na konci ukážok), ktorí pri nahrávaní neboli a nepoznajú tak kontext, v ktorom nárečový prehovor vznikal. Na s. 418 sa uvádza zoznam skratiek zapisovateľov, pričom sa nie celkom vhodne hovorí o autoroch, keďže vo väčšine prípadov ide vari iba o zapisovateľov a upravovateľov nárečových prehovorov.

České nářeční texty sú významným prínosom pre bližšie a komplexné poznanie štruktúry českých dialektov. Široká materiálová báza tohto súboru vybraných autentických textov dáva možnosť všestranného štúdia jednotlivých jazykových rovín českých nárečí a vytvára predpoklady pre správnu interpretáciu otázok súvisiacich s nespisovnými útvarmi českého národného jazyka. Premyslená koncepcia diela je dôkazom vysokej metodologickej a teoretickej úrovne českej dialektológie, ktorá je dnes neodmysliteľnou súčasťou jazykovednej bohemistiky.

I. Ripka

Niekoľko poznámok k Poľsko-slovenskému a slovensko-poľskému slovníku M. Stanu a F. Buffu

Spomedzi poľsko-slovenských a slovensko-poľských slovníkov, ktoré doteraz vyšli, recenzovaný slovník (STANO, M. – BUFFA, F.: Poľsko-slovenský a slovensko-poľský slovník. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975. 864 s.) možno pokladať za doteraz najúplnejší a z lexikografického hľadiska najstarostlivejšie vypracovaný. Ide, pravda, o úplnosť relatívnu, keďže rozsahom patrí k tzv. malým slovníkom. Stanovený rozsah kladie veľké nároky na výber slov aj na ich čo najúspornejšie, ale pritom na informácie bohaté spracovanie. Autori slovníka v zásade tieto požiadavky splnili. Ich dielo je vcelku adekvátnou konfrontáciou istej časti lexikálneho systému poľštiny a slovenčiny. Náročnosť tejto práce, pravda, zanecháva isté stopy v podobe diskutabilných alebo miestami zjednodušených lexikografických riešení. Oceňujeme nesporné kvality tohto slovníka, ale chceme obrátiť pozornosť na niektoré, podľa našej mienky, problematické miesta slovníka.

Každá z dvoch častí slovníka zahŕňa približne 25 000 základných hesiel. Gramatický a štylistický informatívny aparát pri poľských heslových slovách obidvoch častí slovníka je dostatočný a inštruktívny. Zo zamerania slovníka len na slovenského používateľa vyplýva, že pri slovenských ekvivalentoch sa tieto údaje neuvádzajú, pretože sa ich znalosť predpokladá. Redakcia v úvode vymedzuje poslanie slovníka takto: „Slovník je určený širokému kruhu používateľov: prekladateľom, študentom polonistiky i slavistiky, ako aj ostatným pra-

covníkom v tejto oblasti na Slovensku, a tiež ďalším záujemcom o poľštinu" (s. 8). Nazdávame sa, že takéto zameranie je priúzke, najmä keď vezmeme do úvahy zreteľ na poľského používateľa, keďže v Poľsku slovník takéhoto typu doteraz nevyšiel. Nedostatok informatívneho aparátu pri slovenských ekvivalentoch túto možnú funkciu recenzovaného slovníka značne sťažuje. V záujme širšieho uplatnenia slovníka by sme preto odporúčali, aby sa v budúcnosti tieto informatívne údaje uvádzali pri ekvivalentoch v obidvoch jazykoch.

Značným problémom každého slovníka súčasného jazyka je živosť zachyteného lexikálneho materiálu, jeho korešpondencia s bežnou slovnou zásobou jazyka. Každý slovník sa v tomto smere nevyhnutne oneskoruje za lexikálnym vývinom. Pri slovníkoch istého jazyka zostavených v zahraničí je toto omeškávanie ešte väčšie, pretože sa opierajú o domáce slovníky, ktoré fixujú slovnú zásobu do istej miery už prekonanej vývinovej etapy. Táto tendencia sa zákonite prejavuje aj v recenzovanom slovníku. Istá časť lexikálnych a frazeologických jednotiek, ktoré sa v ňom uvádzajú, výrazne svedčí o tom, že slovník bol autorsky koncipovaný pred 15-20 rokmi (r. 1958—1962 — informácia podľa Úvodu).

Pri práci na slovníku autori využívali diela W. Doroszewského a S. Szobera Słownik języka polskiego a Słownik poprawnej polszczyzny. Sú to nepochybne dobré pramene. Ale popri slovách dnes používaných možno v nich nájsť aj isté množstvo zastaraných pomenovaní. To isté sa vzťahuje na idiómy a frazeologické jednotky. Za takéto lexikálne jednotky, ktoré sú podľa nášho názoru už dnes na periférii slovnej zásoby súčasnej poľštiny, možno pokladať napr. slová: *adherent, bizun, buzdygan, bukinista, bachmat, baszłyk, burka* (tri posledné slová v Szoberovom Słowniku chýbajú), alebo frazeologické jednotky napr.: *stanąć gdzie gospodą* „niekde sa ubytovať"; *chodzić do figury* (zastaraný varšavský provincializmus) „chodiť bez plášťa".

V slovníku nie sú však uvedené slová, ktoré sa v súčasnej poľštine často vyskytujú, ako *antologia, czym społeczny, fajny, geneza, gwiazdor, harać, kieszonkowiec, księżna, księżniczka, lewa, myślnik, mocznik, postulat, potłuczony, przyzwoitka, rzutnik, scenograf, suma, tabletka, tango, tematyka, ułan, ustrzegać się, uśmiac się, walczyk, wistować, zawiany.*

Podobne v časti slovensko-poľskej sa nenachádzajú heslá: *nakedy, metro, cávať, handrička, nadievať, náročnosť, svetonáhľad, zarátať* a i.

V slovníku sa uvádzajú adjektíva odvodené od substantív, napr.: *asocjacja — asocjacyjny, arogancja — arogantny, kolaudacja — kolaudacyjny.* V tejto praxi nie je slovník dôsledný, napr. od substantíva *inteligencja* príslušné relačné adjektívum neuvádza.

Spracovanie niektorých hesiel zjednodušuje jazykovú skutočnosť. Ak heslo *dziecinny* sa uvádza len ako odkazové heslo k slovu *dziecięcy*, vzbudzuje to dojem, akoby išlo o úplné synonymá. No sémantická štruktúra obidvoch slov je sčasti odlišná. *Dziecięcy* znamená „charakteristický pre dieťa, vlastný dieťaťu", napr.: *dziecięcy wiek* = detský vek. Slovo *dziecinny* môže, ale nemusí v niektorých prípadoch mať ten istý význam ako *dziecięcy*. Ale predovšetkým znamená: „ako dieťa, detinský". Teda zvrat *ktoś jest dziecinny* treba prekladať takto: niekto je ako dieťa, je napr. naivný.

Osobitným problémom sú v slovníku frazeologické jednotky. Ustálenosť je základným znakom frazeologických jednotiek. Odchýlenie sa od formálnej i sémantickej podoby frazeologizmu môže viesť k pretvoreniu, k aktualizácii, ba

aj k rozrušeniu frazeologickej jednotky. V teórii frazeológie (S. Skorupka, na Slovensku J. Mlacek) sa hovorí priamo o frazeologickej norme. Zdá sa nám, že viaceré poľské frazeologizmy sa v slovníku uvádzajú v podobe odchylnej od frazeologickej normy v poľštine, napr.: *przyświecać komuś przykładem* namiesto správneho: *świecić komuś przykładem* (byť niekomu príkladom); *spać jak drewno*, správne: *spać jak suseł, kłoda, zabity* (spať ako zarezaný); *dać kogoś w gębę*, správne: *dać komuś w gębę* alebo *zamalować kogoś w gębę* (vylepiť niekomu zaucho); *dojmujący ból*, správne: *dotkliwy, przejmujący ból* (ostrá prenikavá bolesť); *żyjący język*, správne: *żywy język* (živý jazyk); *bawić się na chowanego*, správne: *bawić się w chowanego* (hrať sa na schovávačku) a i. Spojenie *wieczorek tańcujący* dnes už zastaráva, vytláča ho spojenie *wieczorek taneczny*. Podobne *żyjący język* (porov. franc. langue vivante) dnes lepšie *żywy język*. Chybný je tiež zvrat *pigułka na kaszel* — správne: *pigułka przeciw kaszlowi* (pilulka proti kašľu; predložka *na* vyjadruje účelový vzťah veľmi široko, spojenie v tejto podobe je štylisticky nižšie). A analogické: *człowiek spod ciemnej gwiazdy: typ (typek) spod ciemnej gwiazdy* (podozrivý človek); *naprężone stosunki: napięte stosunki* (napäté pomery); *goły jak bizun: goły jak turecki święty* (chudobný ako kostolná myš) a i. V slovníku sa napr. uvádza zvrat *puścić kantem*, ktorý v poľštine znamená opustiť niekoho. Hovorí sa *puścić kantem dziewczynę*. Preklad v slovníku „zanechať, prestať" nie je úplný.

V niekoľkých prípadoch je diskutabilné zaradenie istých spojení ako frazeologických alebo iba ako typických kontextových spojení. Hranica medzi nimi je síce plynulá, ale v slovníku určenom zväčša na praktické ciele by sa zvolené princípy mali dôsledne dodržiavať. V časti Používanie slovníka čítame: „za ekvivalentmi po bodkočiarke nasleduje exemplifikácia ... a frazeológia, pred ktorou sa uvádza plná bodka" (s. 8). V praxi však táto bodka veľmi často chýba. Máme na mysli okrem iného zvrat *rozgryźć problem* (rozlúštiť problém) a i. Frazeologické spojenie *publiczna tajemnica* sa pod heslom *publiczny* uvádza po bodke, ale ten istý frazeologizmus pod heslom *tajemnica* bodku nemá. Pod heslom *kisiel* zvrat *dziesiąta woda po kisielu* sa prekladá ako „vzdialené príbuzenstvo"; pod heslom *woda* však ako „ďaleký príbuzný". Podobná nedôslednosť je aj pri hesle *dziewiąty*. Najlepšie by bolo prijať verziu: *dziesiąta (dziewiąta) woda po kisielu* s prekladom „ďaleký príbuzný". Nedôslednosť vidieť aj v iných prípadoch, napr.: skratkou *zastar.* (zastaraný výraz) sú opatrené slová *rekomendować* alebo *batalia* (sú to naozaj zastarané slová?), ale už spomenutý *adherent* skratku *zastar.* nemá.

Okrem týchto nedôsledností je v knihe viac chýb rozličnej povahy. Vo vlastných menách, teda aj v názvoch štátov, v poľštine píšeme veľké písmená na začiatku všetkých čiastkových elementov: *Stany Zjednoczone* v slovníku chybne *Stany zjednoczone*, hoci na s. 848 v gramatických poznámkach čítame: „Na rozdiel od slovenčiny vo viacslovných menách, ktoré sa môžu skloňovať, píšu sa v poľštine s veľkými začiatočnými literami v zásade všetky plnovýznamové slová". Mrzuté je, že v slovníku je množstvo rozličných pravopisných a sadzačských chýb, napr.: *„łyzeczka"* (správne *łyżeczka*); „kapiele" *(kąpiele);* „czerna kawa" *(czarna kawa);* „kula biliardowa" *(kula bilardowa);* „przymierać głodem" *(przymierać głodem);* „rozdziawić sębę" *(rozdziawić gębę);* „równanie z newiadomymi" *(równanie z niewiadomymi);* „biały" *(biały);* „Bartołomiej" *(Bartlomiej);* „original" *(oryginał);* „lyczyć krupy" *(liczyć krupy)* atď. Treba upozorniť aj na technické nedostatky: slovo *nemohra* sa uvádza po výraze

nemohúcnosť (s. 572); alebo heslo *rozprężenie* v poľsko-slovenskej časti je o 21 hesiel ďalej, ako by to malo byť, a okrem toho sa dvakrát opakuje.

Tieto poznámky neznižujú kvality slovníka, ktorý bežnému používateľovi nepochybne urobí dobré služby. Naše pripomienky majú za cieľ upozorniť na niektoré sporné stránky slovníka, ktoré by sa dali aspoň sčasti odstrániť ešte starostlivejším lektorovaním najmä poľskej časti lexikálneho materiálu. Poznamenávame však, že v budúcnosti už ani slovník tohto rozsahu nebude postačovať pri stále intenzívnejších obojstranných spoločenských a kultúrnych kontaktoch. Preto bude zaiste aktuálne pomýšľať na vypracovanie slovníka väčšieho rozsahu, podľa možnosti v koprodukcii.

Waldemar A. Zamlewski

ROZLIČNOSTI

Odo dňa — od dňa. — V spisovnej slovenčine sa reslabičné predložky niekedy vokalizujú, t. j. priberajú pred niektorými slovami samohlásku. Namiesto neslabičných predložiek *s, z, v* sa používajú podoby *so, zo, vo*, namiesto *k* podoba *ku*. Vokál *o* priberajú aj niektoré ďalšie predložky zakončené na spoluhlásku: *nad — nado, od — odo, pod — podo, bez — bezo, cez — cezo, pred — predo*. Všetky tieto zmeny predložiek sa označujú termínom vokalizácia.

Podrobnejšie poučky o vokalizácii predložiek sa podávajú v Pravidlách slovenského pravopisu v kap. *Vokalizovanie predložiek* (porov. napr. 11. vyd., s. 24—25) alebo v Morfológii slovenského jazyka v kap. s názvom *Vokalizácia predložiek* (s. 631—633). Stanovené boli na základe dôkladného rozboru, ktorý podal Š. Peciar v štúdii *O užívaní slabičnej a neslabičnej podoby predložiek v, s/z, k v spisovnej slovenčine* (Slovo a tvar, *1*, 1947, s. 43—49).

Vokalizácia, ako ukazujú jednotlivé poučky, býva vo väčšine prípadov podmienená foneticky, resp. fonologicky. Bežne nastáva napr. vokalizácia neslabičných predložiek pred slovom, ktoré sa začína na tú istú spoluhlásku, akú má neslabičná predložka, alebo na najbližšiu príbuznú spoluhlásku, napr. *vo víre, ku garbiarovi, so zemou, zo zeme*. Vokalizácia často nastáva aj vtedy, keď sa slovo začína na skupinu spoluhlások, z ktorých jedna je totožná alebo blízko príbuzná so spoluhláskou neslabičnej predložky. Niekedy je dôležitý slovnodruhový charakter výrazu, s ktorým sa tieto predložky spájajú (porov. vokalizáciu pred tvarmi osobného zámena *ja*). V iných prípadoch nastáva vokalizácia zriedkavejšie. Tu sa dotkneme dvoch prípadov, najmä však otázky vokalizácie predložky *od* v spojení so slovom *deň*.

V Pravidlách slovenského pravopisu sa pripomína, že popri spojeniach *pred dverami, nad dverami, od dňa* sú možné aj spojenia *predo dverami, nado dverami, odo dňa*. V Morfológii slovenského jazyka sa uvádza, že vokalizované podoby predložiek *nad, od, pod, pred* sa vyskytujú v ustálených prípadoch pred tvarmi slov *dvere, deň, dvor, dno*, ktoré sa začínajú tou istou spoluhláskou, akou sa končí predložka: *predo dvermi, predo dňom, nado dvere, nado dnom, odo dvora, odo dňa atď.* popri nevokalizovaných podobách *pred dverami, nad dvere* atď. O prípadoch *pred dverami — predo dvermi, nad dverami — nado dvermi* sme písali v osobitnom príspevku (Dvere, inštr. pl. dverami/dvermi. Slovenská reč, *21*, 1956, s. 126—128). Ukázali sme, že nevokalizovaná predložka býva v tom prípade, keď slovo *dvere* má v inštr. pl. príponu *-ami*, t. j. tvar *dverami (pred dverami, nad dverami)*, kým vokalizovaná podoba je vtedy, keď má slovo *dvere* v inštr. pl. tvar s príponou *-mi (predo dvermi, nado dvermi)*. V Pravidlách sa síce táto otázka nepodáva tak podrobne, ale z výkladu vidieť, že sú tu možné iba spojenia *pred dverami, nad dverami* a *predo dvermi, nado dvermi*, nie však spojenia „pred dvermi", „nad dvermi", „predo dverami" a „nado dverami". Z formulácie, ktorá je v Morfológii slovenského jazyka, táto skutočnosť už nie je taká zrejmá. V budúcnosti odporúčame uviesť presnejšiu konštatáciu, že pri slove *dvere* sú v inštr. pl. možné iba spojenia *pred dverami, nad dverami* a *predo*

dvermi, nado dvermi. Tým sa vylúči možnosť používať alebo predpokladať spojenia, ktoré norma súčasnej spisovnej slovenčiny nepripúšťa.

Ostávajú nám ešte spojenia *od dňa* a *odo dňa.* V Pravidlách je na prvom mieste spojenie *od dňa,* na druhom *odo dňa,* v Morfológii slovenského jazyka sa na prvom mieste zaznamenáva spojenie *odo dňa,* na druhom mieste sa naznačuje možnosť používať aj spojenie *od dňa.* Podľa nášho pozorovania bežnejšie sa používa spojenie *odo dňa,* ktoré nadobúda charakter akéhosi ustáleného spojenia v prípadoch ako napr. *odo dňa narodenia, odo dňa vybavenia žiadosti, odo dňa odoslania zásielky* a pod. Používanie vokalizovanej podoby *odo* zodpovedá vlastne základnému vymedzeniu používania vokalizovaných podôb spomínaných predložiek („fonetické", resp. „fonologické pravidlo"). Používanie vokalizovanej podoby *odo* podporuje aj výskyt vokalizovaných podôb iných predložiek v spojení s tvarmi slova *deň.* V akademickej Morfológii sa na s. 631 zaznamenáva spojenie *predo dňom* a *nado dňom* a na s. 633 spojenia *zo dňa na deň, so dňom, vo dne.* Podľa toho za základné pokladáme spojenie *odo dňa.* Spojenie *od dňa* je podľa nášho pozorovania zriedkavejšie.

L. Dvonč

Kolumbus — Kolumba, či Kolumbusa? — Popri staršom skloňovaní mena *Kolumbus* s vynechaním koncového *-us (Kolumba, Kolumbovi* atď.) sa novšie stretávame aj so skloňovaním, pri ktorom sa koncové *-us* ponecháva *(Kolumbusa, Kolumbusovi* atď.), napr. *Sen desiatok generácií od K o l u m b u s a a Cortéza po Bolivara a Lessepsa sa splnil* (Príroda a spoločnosť, *12,* 1963, č. 21, s. 29). — *Myslel som, že je v nej správa od K o l u m b u s a* (Rozhlas, *22,* 1966, č. 7, s. 9). Vynechávanie alebo ponechávanie koncového *-us* sa prejavuje aj pri tvorení nových slov od mena *Kolumbus.* Preto sa novšie popri podobách *Kolumbov, Kolumbovho, Kolumbova, kolumbovský* a pod. stretávame s formami *Kolumbusov, Kolumbusovho, Kolumbusova, kolumbusovský* atď. Napr. *K o l u m b u s o v sen však neprestával vábiť iných statočných plavcov* (Príroda a spoločnosť, tamže). — *Prvý raz gorily dali potomstvo v K o l u m b u s o v e j zoo* (Príroda a spoločnosť, *12,* 1963, č. 10, s. 21). Je na mieste otázka, či je takýto dvojaký spôsob skloňovania mena *Kolumbus* a tvorenia nových slov od tohto mena správny (s vynechávaním alebo ponechávaním koncového *-us).*

Podľa Pravidiel slovenského pravopisu (11. vyd., s. 65) slová latinského pôvodu na *-us* (najmä nehmotné a vlastné mená) a grécke mená na *-os, -as, -es* strácajú pri skloňovaní tieto koncovky, napr. *socializmus, -mu; komunizmus, -mu; poetizmus, -mu; rádius, -ia; kozmos, -mu; Ovidius, -ia; Lesbos, -bu; Pytagoras, -ra atď.* Tieto pravidlá, ako sa ďalej uvádza v tej istej príručke (s. 65—66), sa nevzťahujú na zdomácnené slová konkrétneho obsahu *(asparágus, cirkus, bambus, kaktus),* ďalej na zdomácnené mená a priezviská *(Július, Lichardus, Markus, Rúfus),* v ktorých koncové *-us* ostáva vo všetkých pádoch *(cirkusu, Júliusa Šťastného, Markusa, s Rúfusom* a pod.). Podobne sa skloňujú aj slová *sínus, kosínus, vírus, týfus* (tu však *týfusu* aj *týfu).* S podobnou formuláciou sa stretávame aj v gramatických prácach, napr. v Morfológii slovenského jazyka (1966, s. 123—124). Tu sa však viac pozornosti venuje prípadom, v ktorých je kolísanie medzi skloňovaním s vynechávaním alebo ponechávaním koncového *-us, -es,* napr. *adlátus — adláta/adlátusa, cerberus — cerbera/cerberusa, Bakchus — Bakcha/Bakchusa, famulus — famulusa/famula, Hádes — Hádesa/Háda,*

Herkules — Herkulesa/Herkula, Herakles — Heraklesa/Herakla, týfus — týfusu/týfu. Z poradia foriem s koncovým *-us* alebo bez koncového *-us* v Morfológii slovenského jazyka vidieť, že sa tu často uplatňujú skôr podoby so zachovaným koncovým *-us, -es* ako formy bez týchto zakončení. Ukazuje sa pritom zároveň, že koncové *-us, -es* sa zachováva aj pri menách výrazne cudzích. Pravidlá slovenského pravopisu pripúšťajú ponechávanie koncového *-us* len pri zdomácnených menách a priezviskách, pričom pod zdomácnenými menami a priezviskami rozumejú také mená (rodné) a priezviská, ktoré sa používajú na Slovensku, ako ukazujú jednotlivé konkrétne príklady. Termín zdomácnené mená, resp. zdomácnené priezviská by sme však chápali širšie, t. j. zahŕňali by sme sem aj mená *Bakchus, Herakles, Hádes* a pod. so skloňovaním bez vynechávania koncového *-us* alebo *-es* (*Bakchus, Bakchusovi, Hádesa, Hádesovi* atď.).

Podobu mena *Kolumbus* treba tiež pokladať za zdomácnenú podobu. Pôvodné Kolumbusovo meno bolo *Cristóbal Colón,* ktoré napr. zachováva vo svojom románe Zlato a slovo spisovateľ Ľ. Zúbek (Bratislava 1962). V poznámkach a vysvetlivkách sa na s. 432 pripája k menu Cristóbal Colón v zátvorkách meno Krištof Kolumbus. K menu *Colón* sa utvorila latinská, resp. polatinčená podoba *Columbus.* V spisovnej slovenčine namiesto začiatočného *C* píšeme podľa výslovnosti *K.* V spisovnej slovenčine vo viacerých prípadoch používame popri pôvodných podobách cudzích mien aj pravopisne, príp. aj hláskoslovne alebo morfologicky poslovenčené podoby, napr. *Jagić — Jagič, Calvin — Kalvín, Miklosich — Miklošič, Jan Hus — Ján Hus, Karl Marx — Karol Marx, Friedrich Engels — Fridrich Engels, Georgi Dimitrov — Juraj Dimitrov* (niekedy ide jednoducho o nahradenie cudzej podoby mena domácou podobou, napr. *Georgi — Juraj*) atď. Zmena podoby *Columbus* na *Kolumbus* predstavuje pravopisné poslovenčenie tohto mena, zmena skloňovania *Kolumba, Kolumbovi* atď. na *Kolumbus, Kolumbusovi* a zmena tvorenia slov s vynechávaním *-us* na tvorenie bez vynechávania (*Kolumbov — Kolumbusov, kolumbovský — kolumbusovský, predkolumbovský — predkolumbusovský* atď.) predstavujú ďalšie, morfologické poslovenčenie mena *Kolumbus.*

Že skloňovanie mena *Kolumbus* s ponechávaním koncového *-us* a aj tvorenie nových slov od tohto mena s koncovým *-us* (t. j. od tvarotvorného a slovotvorného základu *Kolumbus-*, nie *Kolumb-*) je dnes bežnejšie, ukazuje aj spracovanie spojenia slov *Kolumbusovo vajce/Kolumbovo vajce* v Malom frazeologickom slovníku od E. Smieškovej (1. vyd., Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, s. 105). Autorka na prvom mieste uvádza tvar *Kolumbusovo,* v zátvorke za ním podobu *Kolumbovo* ako zriedkavejšiu: *Kolumbusovo (zried. Kolumbovo) vajce.* Slovník slovenského jazyka toto spojenie nezaznamenáva, bude ho však potrebné uviesť v ďalšom vydaní jednak preto, že ide o spojenie, ktorého význam nie je každému bežnému používateľovi jazyka dosť dobre známy, jednak aj preto, že sú tu dva tvary privlastňovacieho prídavného mena utvoreného od mena *Kolumbus:* bežnejší tvar s koncovým *-us (Kolumbusovo vajce)* alebo zriedkavejší tvar bez koncového *-us (Kolumbovo vajce).*

L. Dvonč